

LISANDEID VANA-TARTU AJALOOLE

V. Trummal

NSV Liidu ajaloo kateeder

Eesti linnaliste keskuste uurimist on seni tehtud võrdlemisi väikese ulatusega. Arheoloogilisi kaevamistöid on korraldatud peamiselt Tallinnas (1952—1953)¹ ja kahel viimasel aastakümnel ka Tartus,² mõlemas nii linna tsentrumi kui ka all-linna territooriumil. Nende esialgsed tulemused näitavad, see on ka mujal ilmenud, et väikesemastaabilised väljakaevamised ei võimalda meil saada konkreetsemat ülevaadet linnade ajaloolise kujunemise teest, nende arengu etappide funktsionaalsest iseloomust. Mainitud küsimuste uurimine oleks aga vajalik seoses Eesti ala varafoodaalsuhete arengu ja sellele järgneva feodaalühiskonna formeerumise probleemide sügavamal analüüsimisel.

Eeskätt seisneb probleem linnataoliste asulate tekke kronoloogia väljaselgitamises ja järgnevate arenguetappide funktsioonide kindlaksmääramises. Tuleb märkida, et monograafilised üldistused selles osas puuduvad nii Eesti kui ka tema lähimate lõuna-naabrite — Läti ja Leedu ala — linnaliste keskuste kohta, mistõttu kõneldakse endiselt linnataolistest asulatest XI—XIII saj., määratlemata konkreetsemalt selle mõiste sisu ja arengu dünaamikat.³

Seevastu on paremini uuritud meie idapoolse naaberal, Vana-Vene, linnad⁴ ning ümbritsevate Läänemeremaade, eeskätt

¹ S. Tarakanova, O. Saadre, Tallinnas 1952.—1953. aastani teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. Muistsed asulad ja linnused. Tallinn, 1955. (Edaspidi: Tarakanova, Saadre).

² V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. TRU Toimetised. Vihik 161. Tartu, 1965. (Edaspidi: Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel); V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vana-linna territooriumil. TRU Toimetised. Vihik 258. Tartu, 1970, lk. 3—32 (edaspidi: Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vana-linna territooriumil).

³ Vt. M. P. Вилсоне, Археологические раскопки в городе Риге, КСИИМИ. вып. XIII, 1952, стр. 123—134 (edaspidi: Вилсоне).

⁴ Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт, Археологическое изучение древнерусского города. КСИА, вып. 96, М., 1963; Труды Новгородской археологической экспедиции, т. III, МИА, № 117, М., 1963.

Rootsi, Poola, Põhja-Germaani alade varakeskaegsed linnad ja mõned Soome varasemad keskused.⁵ Nende uurimistööde tähelepanekud osutuvad äärmiselt vajalikuks ka Ida-Baltikumi vastavate küsimuste käsitlemisel ning neid on autor arvestanud ka käesolevas töös.

Antud kirjutise ülesandeks on tutvustada uuemaid materjale, mis toodi päevavalgele Tartu vanalinna viimastel uurimistöödel 1969. ja 1970. a. suvel. Need heidavad mõningal määral valgust eespool ülestõstetud küsimustele Vana-Tartu kujunemises, kuigi ka mainitud kaevamistööd oma piiratuse tõttu sügavamaid üldistusi teha veel ei võimalda.

Seni teostatud väljakaevamised Tartus hõlmasid linna tsentrumit — linnust ja vanalinna NO-serva (1966. a. kaevand Magasini tänavas) ning tulemused on avaldatud eespool mainitud töödes.

Vanalinna kultuurkihi läbilõike uurimisel, täienduseks Magasini tänava kaevandile enam-vähem samal N—S suunalisel joonel, arvestades linna tsentrumist, kujunesid ka järgnevad kaks kaevandit: esimene 1969. a. Jaani kiriku edelaküljel, keskaegse kalmistu SW-osas (vt. joon. 1), ning teine 1970. a. Abovjani tänav nr. 8, paarisaja meetri võrra edela pool eelmisest (vt. joon. 1).

Olgu mainitud, et kaks viimati nimetatud vanalinna kaevandit hõlmavad kumbki 100 m², kolmas vaid ca 60 m² (kokku 260 m²). Tingituna vanade hoovide kitsusest ning linnakommunikatsioonide paigutusest polnud ulatuslikum kaevandamine võimalik.

Kõik kolm kaevandit on seotud ühtsesse, linna maapinna absoluutsete kõrguste võrku, mis võimaldas kultuurkihis esinevate ehitusjäänuste ja leiumaterjali ühtse mõõdustamise aluse ning nende omavahelise võrdlemise.

Arvestades käesoleva artikli mahtu, pole selles võimalik kõiki kaevamismaterjale ära tuua. Puudutame siin vaid artikli seisukohalt olulisemat. Huvi korral on aga võimalik tutvuda nii otsese allikmaterjaliga TLM fondides kui ka samas säilivate kaevamisaruannetega.⁶

Käesolevas kirjutises, mis on õieti autori poolt varem avaldatud Tartu kaevamistööde tulemuste jätkuks, ei ole enam seepärast otsest vajadust anda historiograafilist ülevaadet senisest Tartu

---

⁵ W. Hensel, *Anfänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen, 1967; *Siedlung, Burg und Stadt*. Studien zu ihren Anfängen. Herausgeg. von K. H. Otto und Joachim Herrmann. Berlin, 1969; C. J. Gardberg, *Turun keskiaikainen asemakaava*. Turun Kaupungin Historiallinen Museo. Vuosijulkaisu 1968—1969, Turku, 1969, s. 3—53.

⁶ V. Trummal, *Tartu Jaani kiriku juures asuva keskaegse kalmistu edelaosas teostatud arheoloogiliste kaevamiste aruanne ja esemekataloog*. Tartu, 1970 (käsikiri säilib TLM-is). Sama, *Tartu Abovjani t. 8 hoovil teostatud arheoloogiliste kaevamiste aruanne ja esemetekataloog*. Tartu, 1971 (käsikiri TLM-is).

ajaloo uurimisest ja sellega seotud allikatest.⁷ Küll aga pean vajalikuks kõnesolevate uurimistööde valgustamisel lühidalt tutvustada mõlema kaevandi piirkonna ajaloolist miljööd, mis ühel või teisel viisil on mõjustanud ka kultuurkihti ja aitab orienteeruda viimase iseloomu ja ka mõningate leidude määramisel.

I. Kaevand Jaani kalmistu kohal

Kaks vaatlusele tulevat kaevandit — Abovjani tänaval ja Jaani kiriku lääneportaali kõrval — kuuluvad oma lähedase asendi tõttu ühte ajaloolisse miljöösse — Tartu vanalinna NW-ossa. Vanalinna tsentrum — raekojaplatsi piirkond — jääb neist paari põiktänavaga eraldatud kvartali laiuselt OS-poolle.

Jaani kiriku läänetorni edelakülje kaevand asetseb Emajõe ürglammorus, kus aegade jooksul on looduslikele setetele, järvekriidile ja selle pealiskihile nõrglubjale,⁸ ladestunud küllalt paks kultuurkiht. Siiski, võrreldes muude ümbritsevate hoonestatud vanalinna osadega, kus kultuurkihi paksus kõigub 3,5—5 m vahel (võimalik, et kohati enamgi), on endise Jaani kalmistu kohal asetseva kaevandi kultuurkiht tunduvalt õhem (2,5—2,8 m). Nagu võib järeldada kiriku (rajatud XIII—XIV saj. vahetusel) lääneportaali algse läve absoluutse kõrguse (37,7 m) ja maapinna praeguse kõrgusjoone järgi samas piirkonnas (38,9 m), on kultuurkiht kasvanud kiriku peaportaali ümbruses ligi 700 aasta jooksul vaid 1,2 m. Vanalinna hoovide kohal aga on kultuurkihi ladestus tunduvalt intensiivsem, siinhulgas ka Abovjani t. 8 hoovi kaevandis, kus see ulatub kuni 3,5 meetrini.

Jaani kalmistu kaevand ajaloolist miljööd on mõjustanud loomulikult kirik, üks kaunimaid gooti stiilis arhitektuuri ehitisi Ida-Baltikumis, ning selle ümber, juba ilmselt pärast kiriku rajamist, XIII—XIV saj. vahetusel tekkinud kalmistu, kuhu maeti surnuid peaaegu kuni 18. sajandi lõpuni. Mõningate andmete alusel on põhjust arvata, et keskaegne Jaani kalmistu on rajatud ühe Tartu vanima asulaga seotud matusepaiga kohale. Asula olemasolu antud lähikonnas püüame tõestada alljärgneva leiumaterjali alusel.

Allikandmeist on teada, et matmine Jaani kiriku kalmistule keelati 1773. a., ent J. W. Hupeli andmeil maeti sinna veel 1774. a. ning Tartu magistraadi fondis säilinud raeprotokollide teateil isegi veel 1785. a.⁹ Mõnedel hilisematel andmetel aga maeti

⁷ Viimaste kohta andmeid vt V. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, lk. 3—5.

⁸ Nõrglubi kujutab geoloogide arvates jääaja-järgse perioodi allikasoo setteid, millele järgneb järvekriit ja turvas, seejärel jääaegsed liiva-savi setted.

⁹ RAKA, f. 995.

XVIII saj. rohkem kiriku sisse kui Jaani surnuaiale ning sajandi viimasel aastakümnel tasandati kalmistu ja kaeti kivisillutisega.¹⁰ Meieni säilinud vanim Jaani kalmistu plaan pärineb aastast 1683.¹¹ Nagu selgub O. Prints'i eelmainitud aruandest, oli kalmistu vähe-malt XVIII sajandi keskpaigani ümbritsetud kivimüüridega.

Kaevandi kultuurkihti iseloomustas, pärast kaasaegse muna-kivisillutise ja selle aluse liivakihi eemaldamist, ehitusprahiga (tellisetükid, lubjamört) segatud liiva-kruusakihit, milles leidus ka söepuru. Viimane oli tugevasti segatud ilmselt XVIII saj. lõpul, mil kalmistu tasandati. Seda kinnitavad erinevaist aegadest pärinevad leiud, nagu XVII saj. Rootsi öörid, XIII—XV saj. keraamika, sealhulgas reini keraamika tükid, mille lähem käsitus järgneb allpool.

Mainitud segatud kihis tulid nähtavale, alates juba 50 cm sügavusest kuni 70 cm sügavuseni, juhuslikus asendis inimluude, kolpade jm. jäänused (tahvel I). Et viimased esinesid üsna pinnalähedases kihis, siis võib arvata, et enamik neist pärineb kalmistu kõige hilisematest, s. t. XVIII saj. matustest või on satunud siia väljastpoolt kalmistuaia piire. See tava keelati XVIII saj. lõpul ja ala koristati seoses linna heakorramisega.¹²

Järgnevais kaevandi horisontides leitud matused olid enamuses oma alguses asendis. Surnuile oli kaasa pandud mitmesuguseid esemeid ja münte, mis võimaldasid ka suurt osa matustest dateerida. See osa luustikest, kus müntide kaasamatmist ei täheldatud, jääb paratamatult kaudselt määratuks, seda osa on võimalik orienteerida peamiselt leiusuhete võrdlemisel dateeritud matustega.

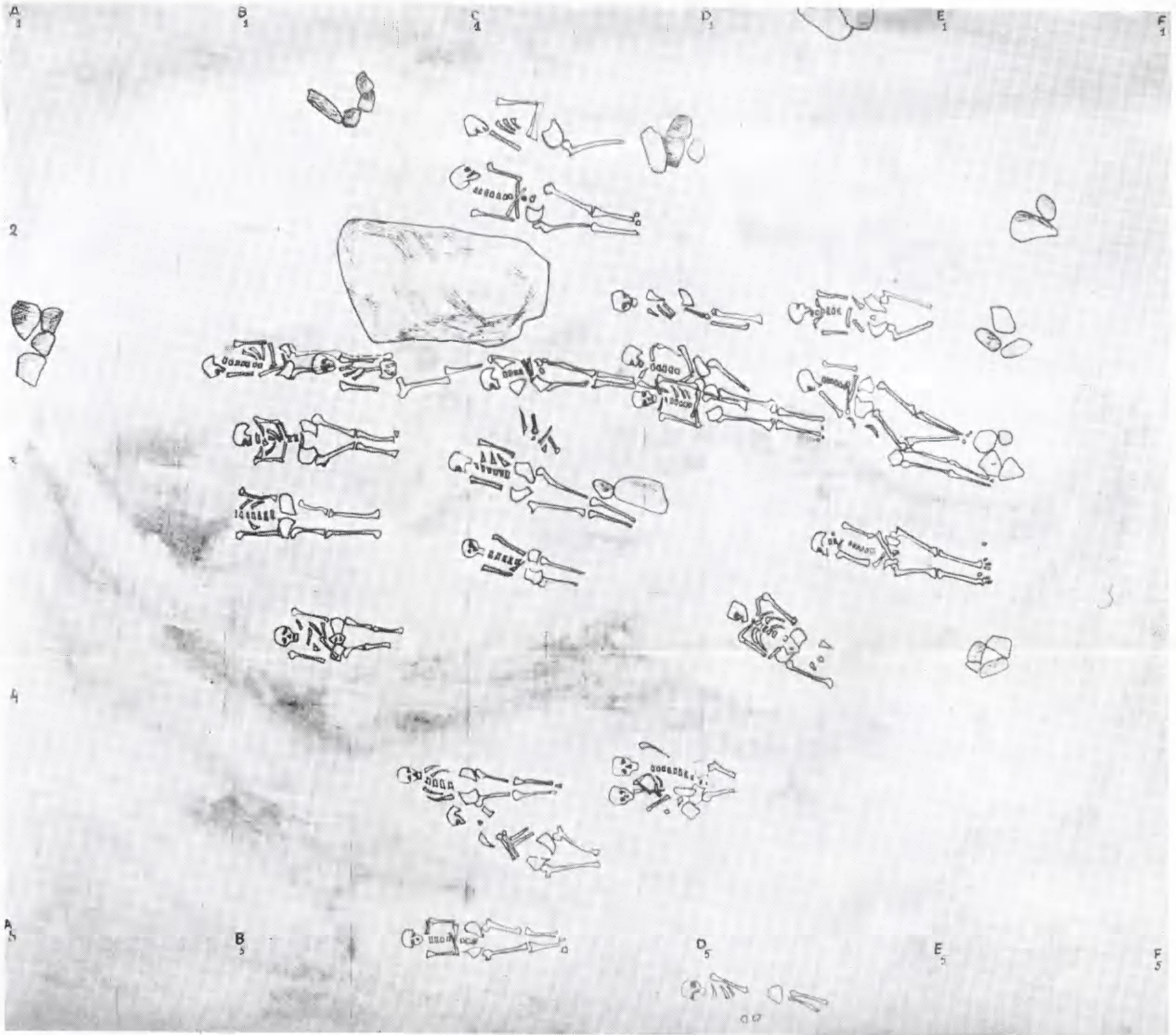
Niisiis, alates 70 cm sügavusest kuni 2,5 m, kohati 2,80 m sügavuseni, oli võimalik eraldada veel kaht matuste horisonti (II, III), lisaks ülalkirjeldatud segatud kihile (I). Viimase kahe matustekihi üksteisest eraldamisel pole eraldamiskriteeriumiks niivõrd kaevandi stratigraafia, kui võrd teatavad matmisviisiga seotud iseärasused. Nii on kantud plaanile (joon. 2) **II horisondi matusekompleksid** (luustik koos panustega), mis asetsevad 0,70—1,60 m sügavuses. Neile oli peaaegu eranditult kaasa maetud ehteid, mõni tarbeese või münt. II matusekihti iseloomustab veel, olenevalt leiutingimustest — mainitud liiva-kruusa kiht asetseb ülalpool põhjavete mõjupiirkonda — asjaolu, et siin polnud

---

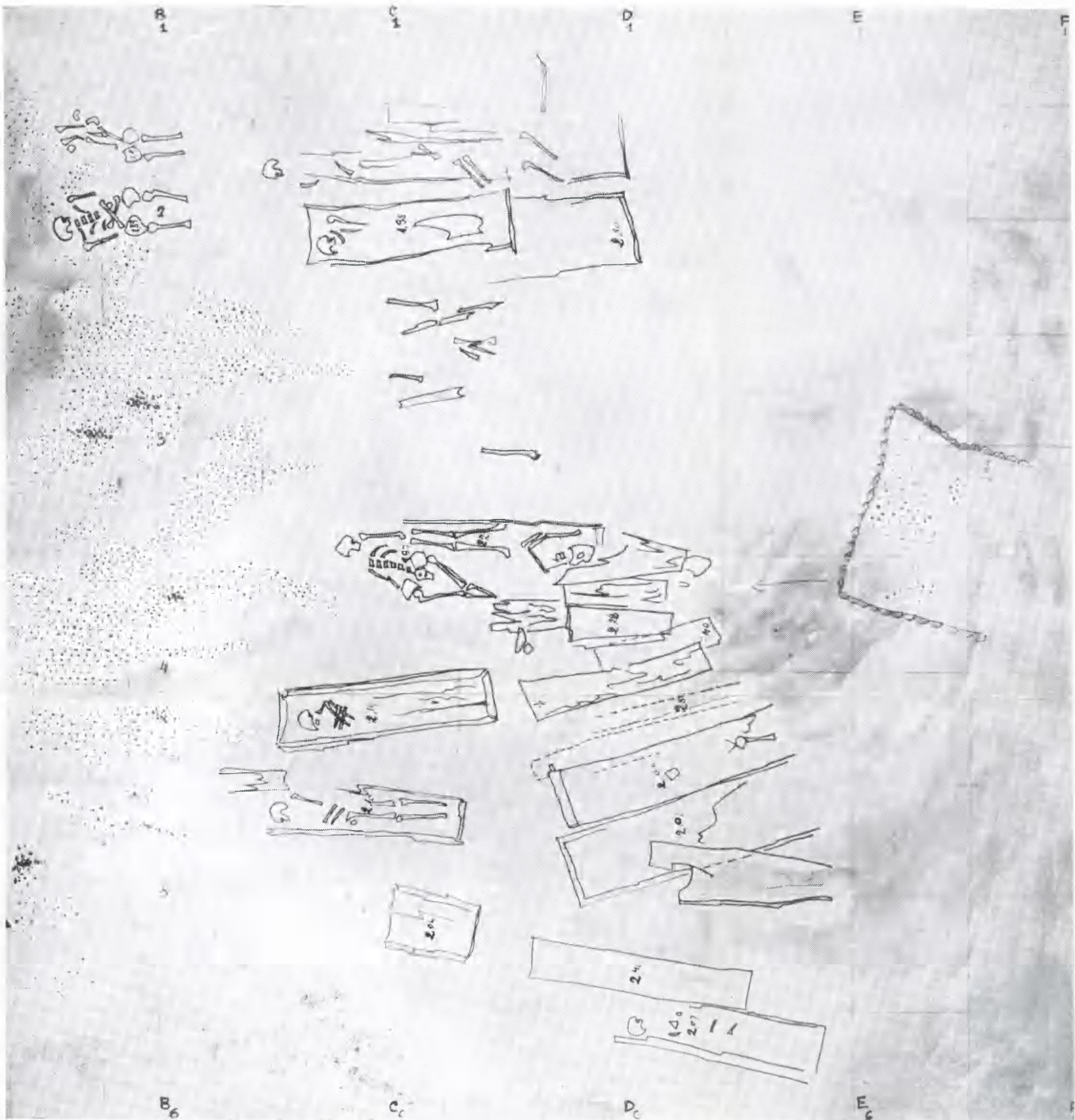
¹⁰ Vt. O. Prints, Tartu endise Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Tartu, 1967. Käsikiri ENSV Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse Tartu osakonnas.

¹¹ RAKA, f. 2623, nim. 1, s.-ü. 2044, kaart nr. 4.

¹² 1683. a. plaani järgi otsustades kulges kalmistu W-müür umbes praegust Ülikooli tänavat pidi, mis omal ajal kujutas kiriku lääneportaali ette viivat peateed. Mitmetel andmetel on Jaani kiriku müüride tagustele selle S- ja O-küljel tehtud matmisi, mille jäänuiseid on hilisematel ehitustöödel päevavalgele tulnud.

Joonis 2. Jaani kalmistu kaevandj matuste II horisont. Plaanil näha luustikud, risti postiaugud, üks pooleldi töödeldud hauakivi (BC₂r.).

Joonis 3. Jaani kalmistu kaevandi matuste III horisont. Plaanile kantud puukirstude jäänused. Tumedamad laigud tähistavad savikat, kohati mergliga segatud kihti. Punktiiriga tähistatud alal olid linnaeelse asula kultuurikihi jäänused.

säilinud kirstud. Heal juhul tähistas kirstu olemasolu vaid kõdunenud puidu viirg liivas.

Antud II horisondi matuste puhul olid säilinud ka väiksemate maakividega toetatud ristijaluste augud surnute peatsis (tahvel II). Surnud olid maetud peaga W-suunas, s. t. näoga päikese-
tõusu poole, siruli, käed risti rinnale asetatud. Luustikud lebasid üksteise kõrval, mõnikord ka üksteise kohal, maetuna ülestikku. Neid leidus eriti kaevandi kirikupoolses osas, kus varasemate haudade kohale oli paigutatud kõige hilisemaid matuseid. Sellega lõhuti osa varasemaid matuseid, mistõttu II matuste horisondis leidus peale kindlakstehtud matusekomplekside ka hulk luujäänuseid juhuslikus asendis, samuti üksikleide,¹³ mida polnud võimalik seostada ühegi kindla matusega.

II horisondi matused koos nende juurde kuuluvate leidudega on fikseeritud alljärgnevas tabelis (tabel I). Otsustades müntide, ehete ja leiusuhete järgi, kuulub enamik matustest XVII sajandisse; suurem osa neist sajandi keskpaika või II poolde, vähemik sajandi alguspoolde. Üksikud võib müntide alusel dateerida ka XVI sajandisse.

III matuste horisondis (1,60—2,50 m sügavuses, joon. 3), esineb matmisviisi iseärasusena igasuguste panuste, isegi müntide puudumine. Vastupidi eelnevale, on pinnase tingimused — põhjavete niiskuse mõju — säilitanud siin peaaegu enamikul matustest nende puukirstud. Luustikud kirstudes aga on seevastu ligi 90% juhtudest hävinud, põhiliselt on säilinud kolpade jäänuseid. Antud horisondi kihid, kus liiv oli segatud kruusa ja vähese huumusega, olid juba vahetult ladestunud põhjasetetele, s. o. nõrglubjale. Kõnesoleva horisondi pealmises osas, 1,60—1,70 m sügavuses, leidus veel vähesel määral keskaegset ehitusprahti (tellisepuru), ent 1,80 m joonelt sügavamal see kadus,¹⁴ kihid muutusid saviselt plinkjaks, kuhu ulatus ka nõrglubja viirge. Arvatavasti sattusid viimased sellesse kihti XIV—XV saj. haudade kaevamisel, mille põhjad ulatusid nõrglubja setetesse. Viimane paljandus kohati juba 2,25 m sügavusel, kirikupoolses kaevandi osas 2,5 m sügavusel. Kiriku all aga ilmnesis nõrglubja setted, O. Prints'i andmetel, alles 3,5 m sügavusel. Siit järeldub, et antud piirkonnas polnud algne pinnas tasane.¹⁵

Vaadeldava III horisondi matused — kirstud luustike riismetega — asetsesid tihedalt üksteise kõrval, kohati üksteise peal

¹³ Kalmistult saadud leidude käsitus järgneb lk. 15 jj.

¹⁴ Kui silmas pidades, et kiviehituste algus Tartus kuulub XIII saj. lõppu ja XIV saj. alguspoolde, siis sügavamad kihid, kus tellisepuru ja mörti veel ei esine, on vanemad mainitud kiviehitusperioodist.

¹⁵ Geoloogide poolt on kindlaks tehtud, et Tartu kohal asetsevad nõrglubja setted jõelammoru suunas sügavamal, Toome neemiku nõlvade suunas aga paljanduvad tunduvalt kõrgemal. Nõrglubja sisaldab siin üsna tugevasti kollakat rauaoksüüdi, mistõttu nende setete värvus on kollakashall.

(tahvel III a, joon. 3), nagu II horisondi puhul. Võrreldes II horisondi matustega, paiknes enamik neist rohkem kaevandi kaguosas, mõned ka keskosas ja üks grupp kaevandi N-küljel. Kaevandi W-servas B-ruudustiku kohal kirstud puudusid. Viimane asjaolu näitab veel kord, et kalmistut piirav müür pidi kulgema, nagu eespool oletatud, piki praegust Ülikooli tänavat.

Kirstud olid kirvega tahatud männilaudadest,¹⁶ põhjalaudade paksus 10—15 cm, otsa- ja küljelauad õhemad. Viimased kinnitati põhjalaudade külge mitte täisnurga all, vaid künataoliselt, küljed veidi kaldu, otsad kergelt tapitud. Raudnaelu leiti vaid üksikuid. Mõnedel kirstudel oli säilinud ka kaas. Kirstude asend, võrreldes eespool kirjeldatud II horisondi matustega, oli veidi muutunud, saavutades enam NON—SWS suuna, kaevandi N-küljel aga ka OW-suuna. Kirstudest ei leitud ühtki eset, neid ei esinenud ka haudade piirkonnas. Nii pole antud sügavuses asetsevaid matuseid võimalik täpsemalt dateerida. Ent kaevandi stratigraafia kohaselt, kirstud asetsesid vahetult põhjasetetele ladestunud kihis, ning teadmisel, et II horisondi matused pärinevad põhiliselt XVI—XVII sajandist, peaksid III matustekihi kirstud kuuluma XIV—XV sajandisse. Seda kinnitavad ka mitmete ürikute andmed, samuti O. Printsi poolt tehtud uurimistööd Jaani kirikus. Kiriku põranda alt leiti analoogilisi matuseid puukirstudes, osalt panustega; alumised sügavamal asetsevad aga panusteta.¹⁷ Siit nähtub, et matmine ristiusu kombe kohaselt algas Jaani kalmistule XIV sajandil, kohe pärast kiriku valmimist.

Mainimist väärib asjaolu, et kirikust leitud kirstud olid korralikult hõveldatud laudadest ja üldiselt paremini töödeldud. See näitab, et linna jõukamad kodanikud — bürjerid — matsid oma surnud kirikusse juba XIV—XV saj. Ka hilisemal sajandil kirikusse maetute puhul ilmnevad jõukama kihi tunnused: nende matuste juurest leiti hinnalisi panuseid (suuri hõbesõlgi, brokaatpitsi, siidi fragmente jne.).¹⁸ Nagu alljärgnevalt leiumaterjali käsitlesest nähtub, leiti mitmeid hinnalisi ehteid ka kalmistu XVI—XVII saj. matuste juurest. Järelikult maeti sellel ajal ka osa jõukamaid kodanikke väljapoole kirikut. Enamus siinseist matuseist aga kuulub, arvestades nende panuseid, vaesematele linlastele, lihtsõduritele, võimalik, et isegi mõnede eeslinlastest talupoegadele. O. Printsi eeltoodud aruande kohaselt hõlmas Jaani kirik ka mõningaid maakogudusi. Sõdurite matuseid iseloomustavad rohekaskollaka villase pealisrõiva tükid, säilinud koos pronksist nõõpidega, saapakontsa plekid jm. Panustest on neil kaasas tavaliselt vaid 1—3 pronksmünti.¹⁹

¹⁶ Puit on määratud TRU taimefüsioloogia kateedris.

¹⁷ Vt. **Prints**, Jaani kiriku lõpetamata uurimistööde lõpparuanne.

¹⁸ Leiud säilivad TLM-is.

¹⁹ Vrdl. tabelites I ja II luustike leiuinventari.

Tabel 1

Lüüsi- tikku nr.	Leiu- asend sülgavus meetri- tes	Mündid * varus Jelary	Saled, ripatsid	Sõrnu- sed	Rõiva- kõiked	Pronks- pärnal	Raud- esemed	Klaas- helmed	TLM fondi nr.	Datum
I	D ₂ 0,88	R.õ. 17. s. II p. 3	—	—	—	—	—	—	1096 : 83	17. saj. II p.
II	C ₄ —D ₄ 1,39	—	1 pr. vilssõlg	—	1 pr. nöpp	—	—	—	1096 : 40	16/17. saj.?
III	D ₂ 0,90	R.õ. 1667/68 4	—	—	—	—	—	—	1096 : 28, 34	17. saj.
IV	D ₂ 1	R.õ. 1676 1	—	1 ovaal- se plaadiga, pr.	—	—	—	—	1096 : 47	17. saj. II p.
V	D ₂ 1,10	R.õ. 1666 1	—	—	villase rõiva tk-d	—	—	—	1096 : 49	17. saj. II p.
VI	C ₂ 0,84	R.õ. —? 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 39	17. saj. II p.
VII	D ₂ 1,10	Tall penn 16. s. I p. 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 32	16. saj. I p.
VIII	C ₁ 1,39	Rl. k. 1597 1	—	paeldaku- juuline, pr.	—	—	—	—	1096 : 52, 57	16. saj. lõpp
IX	C ₁ 1,49	R.õ. 1676 1	—	—	villase rõiva tk-d	—	—	—	1096 : 60	17. saj. lõpp
X	D ₃ 0,96	R.õ. 1672/74 2	—	—	—	—	—	—	1096 : 43	17. saj. lõpp
XI	D ₃ 1	R.õ. 1666 3	1 pr. südam- kujuline sõlg	—	1 süm- meetri- otstege	—	—	—	1096 : 41, 51, 44	17. saj. II p.
XII	E ₃ 1	—	1 pr. kaarsõlg	—	—	1 raud- nuga	—	—	1096 : 45	17. saj.?
XIII	D ₄ 0,98	—	—	—	—	—	—	23 tk. silmest klaasist	1096 : 28	17/18. saj.
XIV	B ₁ 1	—	—	2 pr. paela- kujul	—	—	—	—	1096 : 46	17. saj. lõpp
XV	B ₂ 1,12	R.õ. 17. s. I p. 1	1 rombi- kujul- pr. ripats	—	—	—	—	—	1096 : 48	17. saj.
XVI	B ₂ 1,06	R.õ. 1645 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 56	17. saj. keskp.
XVII	B ₂ 1,35	R.õ. 17. s. 1	1 pr. hobu- raud- sõlg	—	—	—	—	—	1096 : 70, 61	17. saj.
XVIII	B ₂ 1,39	R.õ. 17. saj. 1	—	—	—	—	—	—	1096 : 68	17. saj.
XIX	C ₁ 1,30	Rl. k. 1663 2	—	—	—	—	—	—	1096 : 65	17. saj. II p.
XX	C ₁ 1,32	—	—	—	villase rõiva tk-d, 5 pr. nöpp	—	saapa kontsa- raud	—	1096 : 69	?
XXI	BC ₄ 1,55	—	—	—	—	—	—	—	1096 : 63	17. saj.?
XXII	C ₄ 1,24	—	1 hõbe- dast ketas- sõlg	—	—	—	—	—	1096 : 64	16/17. saj.
XXIII	B ₁ 1,30	—	—	1 pr. plaadiga sõrmus	—	1 pr. rõngas	—	11 sinil- eest klaasist	1096 : 67	16/17. saj.
XXIV	C ₂ 1,30	R.õ. 1644 1	—	—	3 pr. nöpp	—	—	—	1096 : 75, 77	17. saj. I p.
XXV	CD ₄ 1,24	—	1 pr. kaarsõlg	—	—	—	—	—	1096 : 78	16/17. saj.?
XXVI	D ₁ 0,98	R.õ. 1666 2	—	1 hõbe- dast plaadiga sõrmus	—	—	—	—	1096 : 69	17. saj. II p.
XXVII	C ₂ 1,20	—	—	1 pr. plüst- sõrmus	—	—	—	—	1096 : 87	16/17. saj.
XXVIII	B ₁ 1,10	—	—	1 pr. plaadiga sõrmus	—	—	—	—	1096 : 98	16/17. saj.
XXIX	C ₁ 1,49	—	—	—	—	1 ovaal- ne pär- nal	—	—	1096 : 66	?
XXX	B ₂ 1,35	—	2 pr. südam- kujulist sõlg	—	—	—	—	—	1096 : 84, 85	17. saj. II p.
XXXI	A ₁₋₄ 1,89	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXII	A ₁ 1,90	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXIII	CB ₂ 1,97	—	—	—	—	—	—	—	—	14/15. saj.
XXXIII*	B ₂ 1,60	Tartu pis- kopi brak- teest 15. saj. keskp.	—	—	—	—	—	—	1096 : 94	15. saj. keskp.

* R.õ. = Rootsi õbr; Rl. k. = Riia kirik; T. k. = Tallinna kirik; pr. = pronks.

III horisondi matused on märgitud kokkuvõetult tabelis II. Siia ei ole kantud leide, mis saadi küll kõnesoleva horisondi piiridest, kuid mis ei ole seotud matustega. Need on mitmesuguse päritoluga keraamika jm. esemed. Viimased olen liigitanud neljandasse leiugruppi ja käsitlen koos muu leiumaterjaliga allpool.

Lõppeks ei ole huvituseta antud kirjutise seisukohalt märkida, et Jaani kiriku uurimistöödel leiti inimluustike jäänuseid ka kiriku puuparvede alusel.²⁰ Neid ei olnud võimalik välja kaevata, kuid O. Prints oletab, et need pidid pärinema siin veelgi varasemast ajast, võrreldes eespool tähendatud keskaegsete matustega. Pole võimatu nende seos siinse vanima asulaga.

Viimase ehk **neljanda leiugrupi** (pole otseselt seotud kalmistuga) moodustavad äsja kirjeldatud III horisondi alumisest osast, vahetult nõrglubja setetele ladestunud õhukesest huumuse ja saviga segatud kihist pärinevad kedral valmistatud savinõutükid²¹ ja mõned tarbeesemed, nagu põletatud savist värtnakeder, tahukivi, puust vitsiku lauad jne.²² Viimase leiugrupiga on ilmselt seotud ka need kedrakeraamika katkendid, mis leiti ülemistest horisontidest, kuhu need olid sattunud alumistest kihtidest haudade kaevamise ajal.²³ Enamik mainitud varase slaavi tüüpi kedrakeraamika tükke aga pärineb kihist, kus tellise ja mõrdi, s. t. keskaegse ehitustegevuse jäänuseid enam ei esinenud — seega sügavamal 1,80 m horisondist. Neid saadi ka puukirstude vaheliselt alalt, suurem osa keraamikaleidudest aga pärineb kaevandi lääne- ja loodepiirkonnast, kus kalmistu lõppes. Siin oli kultuurikiht (A₂, B₁₋₃, C₁₋₂ ruutudes) paarikümne sentimeetri paksuselt õige tugevasti segatud orgaanilise ainesega, selles leidus jõemuda ja tuhaviirge. Et viimatimainitud kiht ladestus otseselt aluspõhjal ning selles leiduva keraamika analüüs näitab, et keraamika pärineb XI—XII sajandist, siis on ilmne, et kõnesolev kultuurikiht kuulub aega kaugelt enne keskaegse kalmistu teket. Huvitav leid, mis antud kihi vanust kinnitab, on samast B₁ ruudust 1,81 m sügavusest saadud vaskne soestis. See on pärit XI saj. I poolest.²⁴

Eelnevat arvestades pole kahtlust, et kirjeldatud leiukiht seosub Tartu vanima asulaga, mille jälgi oletasime juba varasemate Tartu uurimistööde põhjal,²⁵ ent mille piire ja ulatust pole võimalik kindlaks määrata ka kõnesolevate kaevamistöödega. On siiski ilmne, et vaadeldav kaevandi piirkond moodustab selle asula,

²⁰ Kiriku raudkividest vundament on ehitatud palkidest parvedele, mis kaitsesid ehitust põhjavete eest.

²¹ TLM, 1096: 99, 101, 106, 107, 108, 110.

²² TLM, 1096: 86, 16; restaureeritud koos samasuguste teiste vitsikutega, mis saadi Jaani kiriku uurimistöödelt.

²³ TLM, 1096: I, 7, 76, 95, 97, 111.

²⁴ Vrdl. tabel III.

²⁵ Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 15 jj.

Tabel II

Nr.	Objekt	Asend sügavus meetrites	Nr.	Objekt	Asend sügavus meetrites
XXXIV	kirst luu- jäänusteta	$\frac{C_5}{2,04}$	XLV	kirst, kaas	$\frac{CD_5}{2,31}$
XXXV	kirst luu- jäänusteta	$\frac{CD_5}{2,10}$	XLVI	künataoline kirst, 1 m pikkune, imiku luus- tik*	$\frac{D_3}{2,40}$
XXXVI	kirst, kolp	$\frac{D_3}{2,07}$	XLVII	kirst + puu- kaane jäänused	$\frac{CD_3}{2,10}$
XXXVII	kirst väheste luujäänus- tega	$\frac{B_1}{2,10}$	XLVIII	kirst, luus- tik, kaas	$\frac{BC_2}{1,98}$
XXXVIII	kirst, kolp	$\frac{BC_4}{2,14}$	XLIX	kirstu põhja- lauad, luus- tiku jäänu- sed	$\frac{BC_1}{1,90}$
XXXIX	kirst	$\frac{D_4}{1,90}$		kirst, luus- tiku jäänu- sed	$\frac{C_2}{2,10}$
XL	kirst	$\frac{D_4}{2,07}$			
XLI	kirst, luus- tik + kaas	$\frac{D_4}{2,04}$			
XLII	kirst luu- jäänusteta	$\frac{CD_4}{2,51}$			
XLIII	kirst, kaas, luustiku- jäänused	$\frac{CD_4}{2,20}$			
XLIV	kirst, kaas, lapse luus- tik	$\frac{CD_4}{2,28}$			

* künataoline kirst säilib konserveerituna TLM-is. (Vt. tahvel III, all.)

täpsemini kaubitsemispaiga põhjapoolse osa,²⁶ mille idapoolne külg ulatus raekojani, hõivates seega veidi kaarjalt Toomemäel

²⁶ Sellesse kuuluks ka vanim turu asukoht, mida R. Otto on oletanud praeguste Mitšurini ja Kingissepa tänavate ristumiskohal.

asetseva linnuse põhja ja kirdejalamiit. Nagu eespool tähendatud, vastab mainitud piirkond ka geoloogilistelt eeldustelt kõige enam vanima asula tekkele.

Pole muidugi võimatu, et osa äsja mainitud keraamikakildudest on siia kalmistu servale uhtud vooluvete poolt linna kõrge-
mast osast, praeguste V. Kingissepa, Abovjani ja Ulikooli täna-
vate vaheliste vanade hoovide kohalt. Nagu näitab Abovjani t.
kaevandi materjal, on seal vanima asula kihid samuti olemas.

II. Kaevand Abovjani t. 8

Abovjani t. maja 8 hoovil asetseva kaevandi (plaan joon. 1 ja 4) kultuurkihi iseloom ja leiuaines on paljus analoogilised eelnevaga ning moodustavad, nagu eespool märgitud, üsna orgaanilise jätku Jaani kalmistu kaevandi uurimistöõdele. Oma asendilt on Abovjani tänava kaevand paarsada meetrit SW-pool eelmisest, seega lähemal Toome neemiku jalamile, kus algsed põhjasetted on tunduvalt kõrgemal (arvestades maapinna absoluutseid kõrgusi). Ka on kultuurkiht siin märgatavalt paksem kui Jaani kalmistu kaevandis.

Oma ajalooliselt miljöölt on vaadeldav piirkond seotud mitmete keskaegsete ehitustega. Bartholomeus Wybersi revisjoniraamatu andmeil on XVI saj. ümbritsenud Abovjani t. 8 (tollal Gildstraße) hoovi lääne poolt Reinhold Stackelbergile ja idaküljel Tartu bürgermeister Dyrich von Tiesenhausenile kuulunud krundid koos hoonetega; praeguse V. Kingissepa ja Abovjani t. nurgal on asetsenud Maarja kiriku hoolduses olnud hospital, mis kuulus jesuiitidele.²⁷ XVII—XVIII saj. säilinud linnaplaanide alusel on teada, et mainitud hoovi idaküljel ja hoovil asetsesid Tartu Väike-Gildi hooned (Gildstube),²⁸ mis aga XVI saj. lõpul ilmselt gildi majandusliku ja poliitilise nõrkuse tõttu käest ära anti.²⁹ Säilinud plaanide alusel pole võimalik mainitud hoonestust praegu täpsemalt lokaliseerida, kuid nende plaanide mõõtesüsteemi ümberarvestuste kohaselt pidi gildimaja asetsema praeguse Abovjani t. 8 elumaja kohal, kõrvalhooned aga koos kaevuga ilmselt hoovil, kus toimusid kõnesolevad väljakaevamised.

Praegune hoovi ümbritsev hoonestus võimaldas kaevata vaid üsnagi piiratud alal (plaan nr. 1), ent vaatamata sellele õnnestus siinse kultuurkihi iseloomu ja viimase teket jälgida terves ulatuses, s. t. kuni aluspõhjani.

²⁷ RAKA, f. 995, n. 1, s.-ü. 21865: Bartholomeus Wybers, Tartu Revisjoni-
raamat 1582—1656, lk. 120.

²⁸ RAKA, f. 2623, n. 1, s.-ü. 2050: Tartu plaan kruntide ja tänavavõrguga
(1675?). RAKA, f. 995 — Tartu kesklinna plaan 1775. a. (pärast põlemist).

²⁹ Titus Christiani, Wo lebten Dorpats bekannteste Bürgermeister? Sit-
zungsberichte den GEG, 1912—1920. Dorpat, 1921, S. 108.

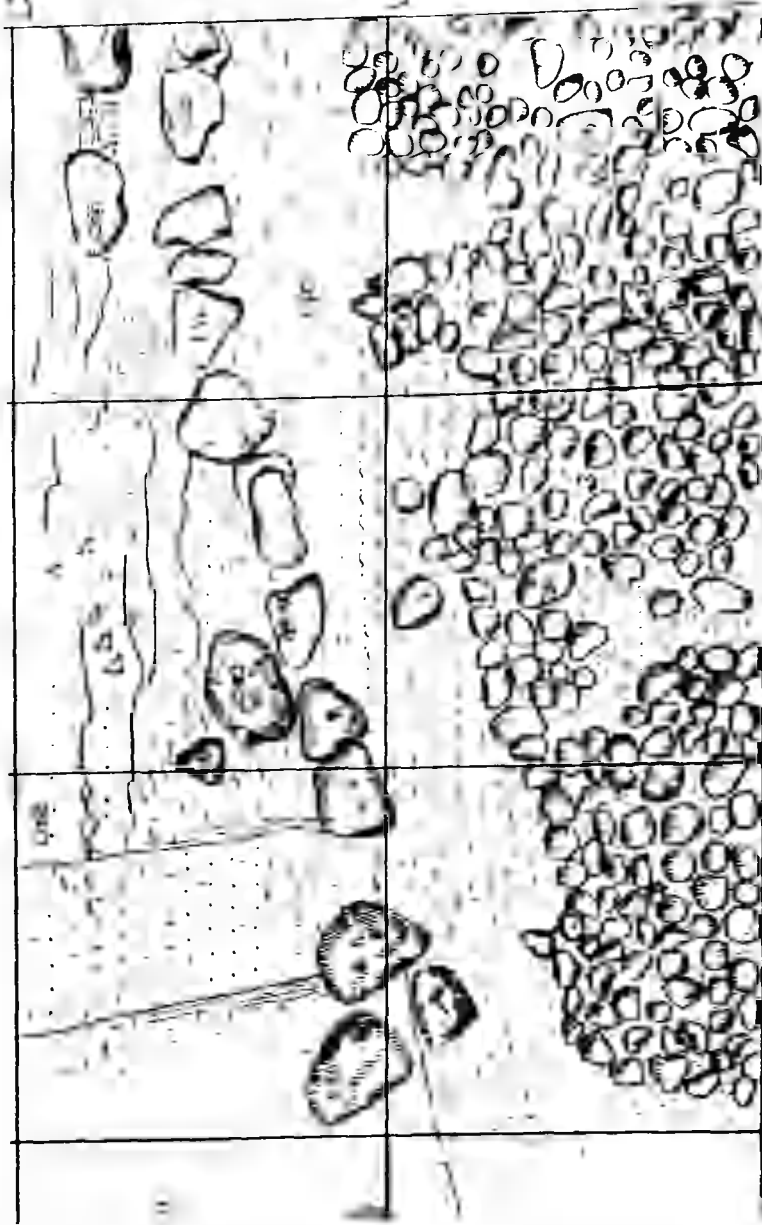
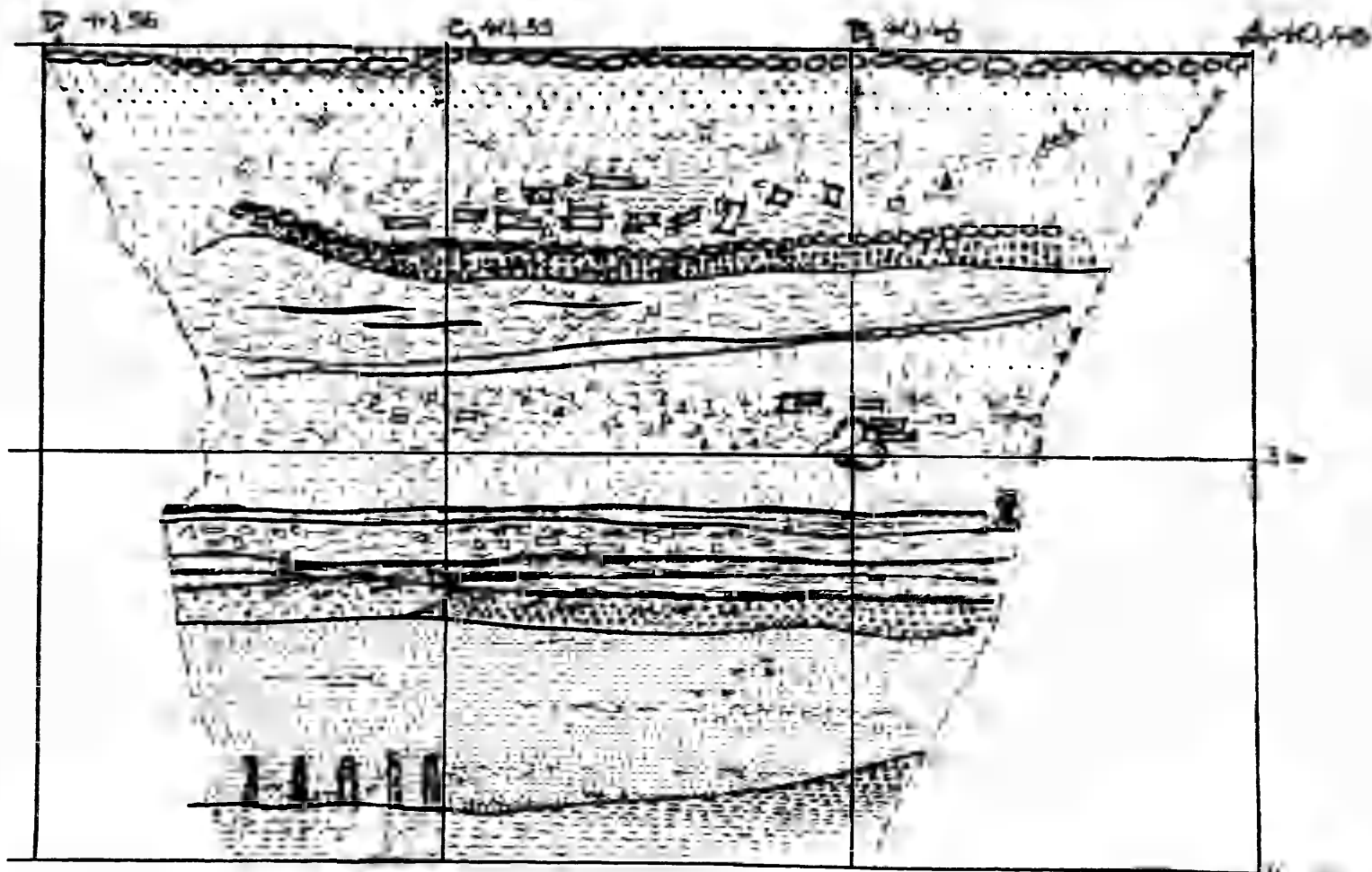

Diagram showing the secondary xylem of a dicot stem. A. Secondary xylem, B. Secondary xylem, C. Secondary xylem, D. Secondary xylem.

Joonis 5. Abovjani t. 8 kaevandi E_1 — A_1 kulje profiilplaan. 2,20—2,30 m sügavusel on näha horisontaaljoonel palkporanda jaanuste kiht. Selle all simevavi ning 3 m allpool linnaeelse asula kultuurikiht, mis ladestunud nõrg-
lubjale.

Jaanis 15. 1947

aeuandis 2,20 m sügavuses nähtavale *fishota* palk-
 põranda detailjoonis.

Kaevandi profiilplaani (joon. 5; tahvel VI) näitab 3,5 m paksust kultuurkihti, mis koosneb mitmest eri perioodil ladestunud kihistusest. Hoovi katva õhukese liivakihi eemaldamisel ilmnes kivisillutis, selle all ehitusjäänustega (tellised, mört) segatud liivakiht, millesse olid varisenud alles pärast Suurt Isamaasõda hoovil lammutatud tellisehoone jäänused. Kaevandi NO-küljel tuli päevavalgele juba ~50 cm sügavusel (plaan joon. 4) raudkividest hoone vundament koos telliseina jäänustega,³⁰ mis ulatus kaevandi servapidi üle kogu kaevandi, eraldudes kitsa vahekaigu abil kaheks hooneks. Neist põhja poole jääva hoone vundamenti kivid ulatusid kuni 2,50 m sügavusse, lõunapoolsel ehitusel lõppesid need ~2 m sügavuses.

Ehitusjäänustest lääne pool üle kogu kaevandi avastati ~90 cm sügavusel uus kivimunakaist sillutis, mis võis pärineda aegadest, mil nimetatud ehitusjäänused veel hoonetena kasutamist leidsid. Sillutise kivid olid kaetud paksu tahma ja tuha korraga, mis kõneleb ehituste põlemisest. Kirjeldatud horisondist saadi hulgaliselt mitmesugust kedra- ja glasuurrinnaga keraamikat, mida järgnevalt käsitletakse koos eelneva kaevandi leiuainesega.

Kivisillutise alusel eraldus 10–15 cm paksune punase devonliiva kiht, millega oli tasandatud sillutisealune pind. Sellele järgnes ehitusprahi kiht, segatuna tahmaviirgude ja suuremate tellisetükkidega kuni 1,50 m sügavuseni. Seejärel kattis kogu kaevandit heledam liivakiht (vrld. tahvl IV ja V ja profiilplaanid joon. 5). Viimane võis olla kohale veetud seoses mingite ehitustöödega.

1,50 m horisondist sügavamal muutus kultuurkiht savikamaks, kohati üsna plinkjaks ja mustaks, ilmselt tingituna kõdunenud puidujäänustest. Umbes 2,20 m joonel tulid päevavalgele rusikajämedustest koorimata männipalkidest põranda ja mingi vaheina jäänused koos seina tugipostiga (vt. detailplaan nr. 6). Palkidel leidis üsna paks kiht kõdunenud orgaanilist ainet, mõned loomaluud, üksikud kivimunakad, söepuru ja tuhka, ka mõned reini keraamika tükid. Ehkki puudusid leiud, mis «ehituse» iseloomu täpsemalt määratleksid, võib arvata, et tegemist oli mõne majapidamishoone või kuuri jäänustega. Eriti intensiivne orgaanilistest ollustest kiht oli A-ruudustiku kohal, kus leidis ka kalasoomuseid jm. köögijäänuseid, nahast kinga- ja saapapealsete tükke jne.

Eemaldanud põrandapalgid, tuli ~2,30 m sügavuselt nähtavale veel teine palkide kiht. Ilmselt oli esimese põranda puhul tegu ümberehitusega.

Et palkpõrandate tasapind jäi sügavamale kui kõrvalasetseva

---

³⁰ Telliste mõõtmed (30×15×9 cm) vastavad suuruselt keskaegsetele tellistele nagu Jaani kirikus jm.

kiviehituse vundament, on ilmne, et antud puitehitus kivihoonete püstitamisel siit kõrvaldati.

Palkpõrandate alusel leidus veel ligi paarikümne sentimeetri paksune kiht kõdunenud roikaid, laaste jm. ehitusjäänuseid, siin- hulgas õhuke telliseprügi kiht, mis 2,50 m sügavusel lõppes. Siit- peale oli tegemist savika, kohati huumusega segatud liivakihiga, millesse ulatus aeg-ajalt hallikaskollakaid nõrglubja viirge. 2,70 m sügavusel muutus kultuurkiht õige tumedaks. Ta sisaldas kalaluid, soomuseid ja muid orgaanilisi kõõgijäänuseid, nende hulgas varasemat tüüpi kedrakeraamika tükke, samas leiti ka ühe sulatustiigli fragment.³¹ Kaevandi lääneosas lõppes kultuurkiht 3 m sügavusel, asendudes nõrglubjaga (tahvel VI). Kaevandi NO-osas aga ulatus see 3,5 meetrini (tahvel V). Otse profiilseina servas tuli samas nähtavale ridamisi kümmekond kõdunenud 10—12 cm läbimõõduga puuvaia, mis olid rammitud otsapidi nõrglubja kihti. Vaiad jätkusid kaevandi S-profiilis ning võisid pärineda ilmselt mõnest vanast puuehitusest, mille iseloomu pol- nud võimalik kindlaks teha. Vaiade ümbrusest saadud hulgalised varasemat tüüpi kedrakeraamika leiud ja mõned käsitsi valmis- tatud keraamika killud³² lubavad oletada, et mainitud kiht siingi, nagu eelneva kaevandi puhul, pärineb vanast asulast ja võis olla tekkinud hiljemalt XI sajandil. Mõned, ilmselt varasesse metalli- aega kuuluvad leiud, näiteks Jaani kalmistu kaevandist otse nõrglubja piirilt saadud pooleldi töödeldud kivikirve kannaos ja ränikivist luisutükk (tahvel VII, o, p)³³ ning Abovjani tänava kaevandist, samuti üsna nõrglubja setetelt leitud tulekivi kild³⁴ näitavad, et siinsel neemiku jalamil on elatud ka veelgi varase- matel aegadel.

Leiumaterjal

Vaadeldud kahe kaevandi leiuaineses on leiuliikide suhe kum- maski erinev. Jaani kalmistu materjalis on ülekaalus hauapanused (mündid, ehted, tarbeesemed) ja asulaleidude hulk selles kaevan- dis (põhiliselt keraamika) moodustab vaid väikese osa. Seevastu Abovjani t. kaevandi leiumaterjal koosneb eranditult asulaga ja hilisema keskaegse linnaga seotud leidudest, peamiselt eri aega- dest pärinevast keraamikast. Eelnevat arvestades on otstarbekam ka järgnevas leidude ülevaates eraldada kalmistu leiud asulaga seotutest.

Mis puutub kalmeleidudesse, siis arheoloogid on harjunud hauapanuseid seostama üldiselt muinasaegsete matustega.

³¹ TLM, Abv. k.: 41, 50, 51, 52, 56 numbrite all.

³² TLM, Abv. k.: 53.

³³ TLM, 1096 k.: 105.

³⁴ TLM, Abv. k.: 49, viimane on pärit ilmselt mõne kildriista küljest, sest tulekivi lademeid pole Tartu kohal teada.

Vähem on uuritud keskaegsete ja hilisemate feodaalsajandite matuseid. Jaani kalmistu leidude puhul on tegemist just viimase kategooriaga. Rahva sotsiaalmajandusliku ja kultuurilise arengu uurimise seisukohast omavad mõlemad kategooriad võrdset tähtsust, aidates ühtlasi jälgida eesti rahvakunsti arengut kujundanud tegureid ning selle loomingu allikaid. Suur tähtsus on ehete, tarbeesemete vormi ja ornamendi kujundamisel ilustamisvõtetel ja tehnikal. Tundes näiteks noorema rauaaja ehete vormikujunduse ja ornamendi iseloomu, nende teket põhjustanud tegureid ja kujutelmi, samuti nende töötlemisvõtteid ja vahendeid, saame ettekujutuse varafeodaalsuhete ajastu käsitöö tasemest, selle diferentseerumisastmest küla- ja linnakäsitöö näol, esemete omanike sotsiaalsest päritolust jm.

Etnograafilised allikad aitavad valgustada sama kahe viimase möödunud sajandi ulatuses. Vahepealne feodaalajastu oma sügavate vastuoludega sajandeid kestnud koloniaalike all, aga ühtlasi kokkupuuted uute kultuurimõjude ja nende leviku stiimulitega, keskaegse linnakultuuri kujunemine, ristiusu, eriti XV—XVI saj. katoliikluse surve ja paljud muud tegurid kujundasid ja mõjutasid sellal ka eestlaste käsitöö arengut. Neid küsimusi on seni vähe uuritud, kuid nagu on näidanud mõned hiljuti ilmunud tööd kunstiajaloo ja etnograafia vallas,⁸⁵ osutuvad just need vahepealsed sajandid oma paljude uurimata probleemidega võtmeks meie XIX—XX sajandi rahvakunsti lätete selgitamisel. Eriti väärivad märkimist kunstiteadlase Helmi Üpruse paljusid probleeme tõstatavad uurimused. Autor vaatleb kõnesolevaid küsimusi ajalooliste arengutingimuste ja kunstistiilide muutuste laial taustal, mistõttu tema seisukohad osutuvad teatavaks käsi- raamatulikuks aluseks ka arheoloogidele, kel tuleb tegelda peale muinasaja sageli ka paljude hilisemate perioodide uurimisega. Arvestades viimast, peab käesoleva artikli autor mainitud tööde kasutamist ka antud artikli seisukohalt vajalikuks, eeskätt aga alljärgneva leiumaterjali iseloomustamisel.

Kalmistu leiud

Suurema osa vaadeldava kalmistu panustest moodustavad m ü n d i d. Nagu näha juuresolevast tabelist III, esineb nende hulgas kõige enam Rootsi ööre (43 eks.), seejärel Riia killingeid (8 eks.), üks Tallinna penn ja Tallinna killing, üks Tartu piiskopi

---

⁸⁵ H. Uprus, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist. ENSV Etnograafiamuuseumi AR XXIV. T., 1969, lk. 7—40. Sama, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. Eesti Rahva Muuseumi AR (XVI). Tartu, 1947, lk. 138—156. Vt. ka H. Sild, Linuk ehk sabaga tanu. ENSV Riikl. Etnograafiamuuseumi AR XXIV. T., 1969, lk. 58—74.

Vermimis-aasta	Mündi nimetus, suurus	Arv	TLM fondi nr.
1634	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 48, 55
1642	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 77, 91
1645	$\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 56, 75
1666	$\frac{1}{6}$ R. ö. Karl X aegne	9	1096 : 2, 19, 23, 33, 44, 49, 51
1667	$\frac{1}{6}$ R. ö.	3	1096 : 34
1670	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 3
1672	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 43
1673	$\frac{1}{6}$ R. ö.	2	1096 : 33, 34
1674	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 43
1675	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 60
1676	$\frac{1}{6}$ R. ö.	3	1096 : 6, 28, 32
1678	$\frac{1}{6}$ R. ö.	2	1096 : 33
1683	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 33
1696	$\frac{1}{6}$ R. ö.	1	1096 : 82
16??	$\frac{1}{6}$ ja $\frac{1}{4}$ R. ö.	2	1096 : 61, 68
1862	Aleksander I kopikas	1	1096 : 1
tuhmunud		9	1096 : 14, 15, 17, 19, 39,
aastaarv	$\frac{1}{4}$ ja $\frac{1}{6}$ R. ö.		42, 51
15??	Ri. k. Carolus Gustav	1	1096 : 18
1597	Ri. k. Sigismund III aegne	1	1096 : 52
1641 (71)	Ri. k. Kristiina-aeg.	1	1096 : 8
1663	Ri. k. Karl XI aegne	1	1096 : 65
(15)67	Riia vabalinna killing	1	1096 : 18
tuhmunud	Tallinna killing Joh. III aegne (1568—70)	1	1096 : 24
tuhmunud	Tallinna penn 16. saj. I p.	1	1096 : 32
tuhmunud	Ri. k. Karl XI aegne	1	1096 : 58
tuhmunud	Ri. k. Carl X Gustavi aegne	1	1096 : 65
tuhmunud	Ri. k. Caroluse aegne (Molvõgin)	1	1096 : 70
(15)45	Kristiina aegne (Matto)	1	1096 : 94 (tahvel XI, j)
(16)45	Tartu piiskopi B. Savijärve šerf = $\frac{1}{2}$ penni	1	
1441—59	Kölni denaari jäljendav soestis	1	1096 : 93 (tahvel XI, k)
XI s. I p. (Molvõgin)			

brakteaat ja üks XI saj. pärinev soestis (tahvel XI g-k).³⁶ Et enamik münste leiti luustike juurest (tabel I), siis võib arvata, et ka ülejäänud (segatud haudade kohalt) kuuluvad hauapanustesse. Kui viimane kehtib ka soestise kohta (mida polnud täpselt

³⁶ Mündid on määranud ENSV TA numismaatik **A. Molvõgin**. Samuti on tutvunud nendega Tartu numismaatik **G. Matto**. Tabelis on üks tema eriarvamus.

võimalik kindlaks teha), kinnitab see veel kord, et antud kalmistu piirkonnas oli matmiskoht juba enne keskaegse kalmistu teket.

Kuigi tegemist on vaid väikese uuritud osaga kunagisest kalmistust, annab selle inventar, siinhulgas mündid, siiski üldise kujutluse sajadite vältel toimunud matuste iseloomust. Müntides kajastub sotsiaal-poliitilise ajaloo areng Vana-Liivimaal, alates piiskopivõimu perioodist, Poola ja Rootsi sõdade ajast, Poola okupatsiooni päevist XVI saj. lõpul ja lõppeks Rootsi koloniaalvõimu ajastust XVII saj. Riia ja Tallinna killingid aga meenutavad Tartu kunagise hansakaubanduse aegu. Müntide vanus, nende kaasapanek alates alles XV saj. lõpust, rituaali mõningane sagenemine XVI sajandil, veelgi enam XVII saj., kinnitab, et muinasaegne panusterikas matmiskomme lakkas meie linnades ametliku ristiusu kehtestamisega. Maal jäid kohalikule rahvastikule ristiusu traditsioonid veel kauaks võõraks ja paganlusaegsed matmiskombed jätkusid endiselt ka XIII—XIV saj. Linnades aga peeti paganliku kultuse ranget keeldu. Tartu Jaani kalmistul näiteks puuduvad seetõttu haualeiud XIV—XV sajandini, ehkki matmine sinna algas, nagu eespool märgitud, XIII—XIV saj. künnisel.

Ka XV sajandisse võib kanda kõnesolevast materjalist vaid üksikuid ehteid ja münte. Ent hilisemad feodaalsõdade ja segaduste ajad ilmselt tõid kaasa usurangusest taandumise, stimuleerisid taas vabamalt kasutama paganluskombeid ning näib, et seda soodustas mõneti ka katoliikluse levik ja surve. Kunstiajaloolises ja etnograafilises materjalis kajastub see palvekeede kasutusele tulekus, ilmuvad paatrid ja muud kaelarahad, ristid ja krutsifiksid kui usu sümbolid.³⁷ Ent viimased puudutavad eeskätt jõukamat kihti, kes alati on vatuvõtlikum olnud uutele, eriti usu mõjudele. Et Jaani kalmistule vaadeldud lõigus seesuguse kihi esindajaid oli vähe maetud, nagu nähtub alljärgnevast, siis on loomulik, et viimatimainitud ehtetüüpe siin peaaegu ei kohta, väljaarvatud mõni üksik. Siinseile lihtsõduritele pandi kaasa Rootsi öörid kui kuningriigile alluvuse tähised.

Kaelaehetest kohtame leiumaterjali hulgas üht omapärast ripatsit — 3,3 cm diameetri ja rullkannaga hõbedast **rõngasristi**,³⁸ mille äärisketta keskel esineb ažuurselt lõigatud, laienevate otstega neljahaaruline rist (tahvel VIII, e), analoogiline XIV—XVI saj. kirikusümbolitena laialt kasutusel olnud sõõrik-krutsifikside ja ristidega (nagu krõllidega kantud Andrese rist, kolmehaaruline Antoniuse rist jne.).³⁹ Omapäraseks teeb antud sõõrikristi arhailistes tähtedes äärekettale sisseuuristatud tekst, mille tähendus on seotud Dorpatiga (ülejäanud teksti osa pole dešifreeritud). Rõngasrist leiti 1,40 m sügavuselt, seega on ta

³⁷ **Uprus**, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist, lk. 29 jj.

³⁸ TLM: 1096 : 81.

³⁹ **Uprus**, Hõbeehded ja eesti soost ehtemeistrid, joon. 6.

seotud II matuste horisonidiga. Oma sümboolikalt kuulub ta tõenäoliselt XVI sajandisse. Ilmselt kanti sedagi kaelas, võimalik, et mõne jõukama ametikandja tunnusena vms., ning maeti koos selle omanikuga.

Antud seoses võib nimetada veel üht õhukesest pronksplekist ripatsit,⁴⁰ mille alus on ristikujuline, risti haarad aga ühendatud omavahel rombikujuliselt. Ripatsit ääristab madal liistilustus ning neli sissesoonitud rombi kontuuri (tahvel IX, k). Seegi pärineb ilmselt helmekee küljest, mille tähisena leiti sama luustiku juurest paar helekollast helmekudrust. Ehkki ripats meenutab üldilmelt mõningaid noorema rauaaja ripatseid, kuulub see oma markantselt tugeva rullkannaga XVII sajandisse nagu ka samast leitud Rootsi õör.

Helmekeedest on jälgi mitme matuse juures (tabel I). Ka segatud haudade kohal leidus neid laialipillatuna (tahvel IX, l ja n).⁴¹ Võrreldes muinasaegsete klaashelmestega, on need nn. talupoja ehete tüüpi, mõnevõrra suuremad ja jämedamalt töödeldud, enamikus tahulise pinnaga potisiiniseist tuhmnjast klaasmasist. Vähem leidus valkjaid või kahvatusiniseid ümaraid helmeid. Leiti ka üks siniseks vööbatud ümar savihelmes. Kõik olid odavad ja lihtsad. Selliseid kandsid talunaised ja -tüdrukud igapäevaste ehetena ning neile omistati, nagu etnograafia allikaist teada, tervendavat mõju.⁴²

Sõlgedest on hauapanustena esindatud vits-, rõngas- ja ketassõled, samuti südamekujulised ja hoburaudsõled. Needki ehted on paljus säilitanud noorema rauaaja vorme ja ornamendimotiive, kuid siiski on nende üldilme muutunud. Varasem peenmeisterlikkus on kadunud, vormid aga osutavad sageli tolle aja talupojakultuuris üldiselt täheldatud ülepakutud mõõtmeid (suured ketassõled) või siis derivaatvorme (peenest pronkstraadist degenerereerunud hoburaudsõled, miniatuursed vitssõled jt.).

Varaseimate muinasajast tuntud sõlgede hulka kuuluvad hoburaudsõled, mis etnograafiliste paralleelide kohaselt püsisid XVII sajandini.⁴³

Jaani kalmistu panuste hulgast leiti viis hoburaudsõlge, neist kolm eksemplari rullotstega, kaks eksemplari seennupukestega (tahvel X, o ja p).⁴⁴ Sõle kaareosa on kas lamekumerast pronkstraadist ja imiteerib torsiooni (viimased kaks eksemplari) või on tehtud väänatud traadist. Kõik nimetatud sõled pärinevad II matuste horisonidist, kuuludes tõenäoliselt XVI–XVII sajan-

⁴⁰ TLM, 1096 : 48 (vt. tabel I, luustik XV).

⁴¹ Samas, 1096 : 36, 54, 67, 72, 93.

⁴² A. Voolmaa, Eesti ehted. ENSV Riiklik Etnograafiamuuseum. Tallinn, 1970, lk. 12.

⁴³ Samas, lk. 8.

⁴⁴ TLM, 1096 : 35, 37, 71, 73, 86.

disse. Nii nende kui teistegi ehete kaasapanek surnule räägib selgelt paganlike traditsioonide elujõust.

Vitssõlgi esines kaks eksemplari.⁴⁵ Need kujutavad endast kõige tavalisemaid ja vähemalt XIV sajandist alates üldlevinud sõlgi, millega kinnitati nii meeste kui naiste särke (tahvel IX, j). Valmistatud on need ilmselt rohke vase ja tsingi sulamist e. tombakist (rahvasuus «punane vask»⁴⁶). See annab neile muidu lihtsatele sõgedele aja ka mitmetele teistele järgnevas tekstis nimetatud ehetele väärismetalli meenutava kullavärvilise läike.

Vitssõlgede eeskujul tehtud, veidi laiema kaarega ja suurema diameetriga (4—4,7 cm) õhukesest tombakplekist sõlgi leiti kaks⁴⁷. Erinevalt vitssõlgedest on neil kaareosa ilustatud. Ühel esinevad ridamisi sisselöödud punkteeritud solaarsed ringikesed — juba muinasaja kultussümbolina tuntud motiiv, mis hiljem veel kaua edasi elas — teisel samast kullaläikelisest vasest sõlgele on kaareilustis tehtud kumertäkke-technikas ehk rahvapärases küüskirjas, mida kahelt poolt ääristab sirgete kriipsukeste rida (tahvel VIII, d). Kumertäkke kombinatsioonid olid laialt levinud keskajal. Neid kasutati paljude esemeliikide ilustamisel (puumööblil, kunstitoodetest terrakotadel).⁴⁸ Antud juhul kasutas rahva seast ehtemeister ka ehete puhul sama motiivi. Leiusuhete kohaselt peaksid need sõled kuuluma XVII saj.

Suuri, hõbeplekist tehtud ketas- ehk ratassõlgi leiti kolm eksemplari (tahvel VIII, a-c).⁴⁹ Etnograafias tuntakse taolisi sõlgi peamiselt XVI—XVII sajandi nähtusena, mis oma lillornamendiga kaasnes üldisele barokk-kunsti värvi- ja särarikkusele nii ehetes, tekstiilides kui ka muudes kunstitoodetes. Kõnealused ketassõled esindavad kõik ühte tüüpi. Veidi varieeruv on ainult nende suurus (diameeter vastavalt 5,3; 6,5 ja 7,3 cm) ja serva töötlus. Sõled on sissegraveeritud lillornamendiga. See katab laia poordina sõleketast ning on ääristatud kahelt poolt põiki kriipsukeste reaga. Sõlg on servatud nn. äärevitsaga, suupoolt aga nn. suuvitsaga, mille moodustab sõleketta ülespoole rulluv ääris. Ühel neist (tahvel VIII, b) lisandub äärevitsale veel üleskummitud nupukeste rida, mis muudab välisserva laineliseks. Taoline ääretöötlus iseloomustab eriti XVIII saj. hõbedast kuhiksõlgi, mis ilmselt arenasid välja varasemaist ketassõlgedest. Leiusuhted lubavad vaadeldud kolme sõlge kanda XVI—XVII sajandisse ning tõenäoliselt kuulusid need vähestele siia maetud jõukamatele talupojasoost linnanaistele.⁵⁰

⁴⁵ TLM, 1096 : 27, 40, vrdl. J. Selirand, Kaberla maa-alune kalmistu. Muist- sed kalmed ja aarded. Tln., 1962, lk. 153, joon. 20 : 3.

⁴⁶ Voolmaa, Eesti ehted, lk. 11.

⁴⁷ TLM, 1096 : 45, 78 (vt. tabel 1).

⁴⁸ Üprus, Eesti rahvakunst kunstiajaloo aspektist, lk. 25.

⁴⁹ TLM, 1906 : 64, 90, 92.

⁵⁰ Mõistet «talupojarahvas» on autor kasutanud üldse eesti soost elanik- konna kohta, mille hulka võis kuuluda ka linnakodanikke.

Huvituseta pole märkida, et ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi fondides leidub ornamendilt täpselt sarnaseid ketassõlgi, pärinedes maaleidudena Tartust või Tartu lähedast ümbrusest.⁵¹ Ka Jaani kiriku uurimistöödel toodi sealsete kirikumatuste juurest päevavalgele üsna detailideni analoogilisi hõbedast ketassõlgi.⁵² See kõneleb vastava hõbesepa-ehtemeistri olemasolust Tartus. Siin asus Lõuna-Eesti suurim käsitöö- ja kaubanduskeskus.

Kirjanduses on varemgi avaldatud ürikutel baseeruvaid andmeid eesti soost ehtemeistrite (ettekenmakerid, pistemakerid) olemasolust, kes töötasid väljaspool tsunfti nii Tallinnas kui ka Tartus ning kelle töö seisnes talupojaehete, «talupojahõbeda» e. «mittesaksa» hõbeda valmistamises ja selle müütamises turul, poodides.⁵³ Tartu kohta on toodud andmeid ka tänapäeval tundmatute eesti soost käsitöölise (*Krellenmacher*'ite, *Corallenmacher*'ite) tegevusest XVII saj.⁵⁴ Antud leiumaterjali alusel võib neile lisaks väita veel sõleseppade olemasolu. Kas viimased tsunftis või väljaspool seda töötasid, selle kohta pole võimalik vastust saada. Kuid H. Kruus väidab eestlaste ülekaalu olevat mitmetes Väike-Gildile alluvates tsunftides, mistõttu Tartu raad plaanitsenud 1635. a. isegi erilise eesti käsitöölise gildi asutamist.⁵⁵

Seni täiesti uurimata probleem on meil keskaegse linna käsitöomeistrite diferentseerumisküsimus. Mitmed andmed kõnelevad Tartus muude tsunftide hulgas näiteks relvaseppade ja seppade tsunfti eksisteerimisest,⁵⁶ ent kas selliste linnaseppade kompetentsi ka mõningate ehetetüüpide valmistamine kuulus, pole teada. Suurt huvi pakuvad selles suhtes J. Linnuse uurimused maakäsitöölise, eriti seppade kohta. Neist nähtub, et maasepad üldiselt ei tegelnud peenemate vask- või hõbeehete tootmisega. XVIII sajandil esineb aga nende hulgas vabu seppi, kelle hulgast kogunes sageli mõisate sepikodadesse nii vase-, hõbe- kui ka rauaseppi korruga.⁵⁷

Tartu sõlgedest tuleneb siiski üks järeldus. Nimelt asjaolu, et neile leidub mitmeid täpseid analoogiaid maaleidude näol Tartu

---

⁵¹ Voolmaa, Eesti ehted, joon. 30 (Nõo), 32 (Sangaste) jt.

⁵² Vrdl. TLM, «Tartu keskaja» väljapanekute vitriin.

⁵³ Vt. Üprus, Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid, lk. 152.

⁵⁴ Samas, lk. 151; autor tõlgendab neid kröllitegijatena.

⁵⁵ H. Kruus, Eesti ajalugu III kd. Tallinn, 1940, lk. 250. Vrdl. ka R. Seeberg-Elverfeldt, Die Einwohnerschaft von Tartu (Dorpat). Zur II Schwedenzeit (1625–1656), vornehmlich in ihren estnischen Bestandteilen. OES AR 1933, S. 123 jj.

⁵⁶ TLM, fondides ja keskaja vitriinis väljapanud seppade ja relvaseppade tsunftile kuulunud pitsatid. Ka Seeberg-Elverfeldt, lk. 123, märgib Tartus eesti soost mitmete seppade kategooriaid.

⁵⁷ J. Linnus, Lõuna-Eesti maasepad XVIII saj. ja XIX saj. algul. ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi AR XXII, lk. 168. Sama, Maakäsitöölised Eestis XVIII saj. lõpul. ENSV Riikliku Etnograafiamuuseumi AR XXV, lk. 207–223.

ümbruse aladelt (Nõo, Kursi, Sangaste), kinnitab juba varem P. Johanseni poolt avaldatud arvamus, et eesti talurahva ja linnakultuuri vahel püsis katkestamatu kontakt, eeskätt ehete («talupojahõbe») vahendusel juba alates XIV sajandist.⁵⁸

Leiuinventaris moodustavad viimase sõlgede kategooria s ü d a m e k u j u l i s e d s õ l e d — 3 eksemplari (tahvel VIII, f).⁵⁹ Taoliselt tuntakse juba noorema rauaaja lõpust, vähemalt XIII sajandist alates ning need püsisid kõige kauemini Saaremaal, eriti Sõrves. Arheoloogilise ja etnograafilise materjali võrdlus näitab, et sajandite vältel tegid need sõled läbi mitmeid muutusi,⁶⁰ mida peegeldavad ka Jaani kalmistu leiud. Neist nooremaks tuleb leiusuhete alusel pidada (tabel I, luustik XI) lamedast pronksvitsast tehtud südamekujulise kaarega sõlge, millel puudub ornament. «Südame» ülaosas esineb madal «hari», sõle alumises tipus aga profileeritud nupp (tahvel VIII, f), mis lähendab viimast noorema rauaaja vastavatele ehetele. Sõle dateerib aga XVII sajandi II poolde Rootsi öör.

Ülejäänud kaks eksemplari on, leiusuhete põhjal otsustades, mõnevõrra vanemad. Nad on mõõtmetelt väikesed. Üks neist on 2,3 cm diameetriga, mille südamekujulist kaart kattis sinine email (mis kahjuks hävines elektrolüüsil puhastades); selle «hari» on töödeldud kolme stiliseeritud loomapea kujuliseks, alumises tipus esineb pirnikujuline profileeritud nupp (tahvel VIII, f). Teine miniatuurne (1,7 cm diam.) sõlg on kitsa kaarega. Muidu sarnaneb, väljaarvatud emaililustus, eelmisega (tahvel VIII, f). Et viimased kaks eksemplari pärinevad enam-vähem samast sügavusest, siis on põhjust pidada neid ühe ja sama meistri tööks. Neile sarnaneb täpselt üks eksemplar Põltsamaalt.⁶¹

S õ r m u s e i d leiti ühtekokku kaheksa eksemplari, neist üks hõbedast pitserisõrmus; teised pronksist⁶² — kolm paelakujulist nõrgalt sissesoonitud kriipsu- või kuuseoksamotiividega, kaks ovaalse plaadiga e. kilbiga — üks võrelise, teine ebamäärase ilustisega ja kahe silmaga (kiviga) sõrmus (tahvel X, r). Etnograafia andmetel on just eheterikas XVI sajand toonud kasutusele pitserisõrmused, mis püsisid kuni XVII sajandini, XVIII saj. kuuluvad mitmesugused kiviga sõrmused.⁶³ Antud leidudest vanemad on kahtlemata paelakujulised, mis jäljendavad noorema rauaaja vastavaid sõrmuseid.

Muudest panustest võiks veel nimetada kolme rootsuga raudnuga,⁶⁴ terava tipu ja kolmnurkse ristlõikega (tahvel VII, s), mis

⁵⁸ P. Johansen, Tallinna Märkmeteraamat 1333—1374. Tallinna Linnaarhiivi väljaanded nr. 8. Tallinn, 1935, lk. XLVII, 111 jj.

⁵⁹ TLM, 1096 : 44, 84, 85.

⁶⁰ Vrdl. **Voolmaa**, Eesti ehted, lk. 9, joon. 44—50.

⁶¹ **Voolmaa**, Eesti ehted, lk. 9, joon. 44.

⁶² TLM, 1096 : 9, 46, 47, 57, 67, 87, 88.

⁶³ Vt. **Voolmaa**, Eesti ehted, joon. lk. 10, joon. 69.

⁶⁴ TLM, 1096 : 3, 13, 45.

samuti ei erine hilistest muinasaja vormidest, kahte ümarat pronkstraadist rõngast (tahvel IX, h)⁶⁵, ühte kandilise kujuga sümmeetriliste otstega **vaskpannalt** (tahvel IX, i) ning raudplekist saapakontsaplekke.⁶⁶

Haudades säilis kohati ka villase pealistrõiva jäänuseid koos pronksplekist kumerpealiste kannaga nõopidega (sõduri rõivas?) ning ühe käeluu küljes ka brokaatpitsi jäänuseid (tahvel IX, m ja o).⁶⁷

Leiud asula ja vanalinna kihtidest

Kõnesolevate kaevandite asulaleidudes moodustab põhilise osa kedrakeraamika. Leiti ka 4—5 kildu käsitsivalmistatud nõude küljest (tahvel VII, d)⁶⁸, mis on analoogilised varem Tartu asulakihtidest (Magasini t.) ja linnuselt saadud koredapinnalisele, paksuseinalisele keraamikale. Sama kohtame mujalgi Eesti ala l a. tuh. II poole ja lõpu muististes.

Kedrakeraamika liigitamine ja dateerimine osutub võrdlemisi raskeks, sest stratigraafiliselt on võimalik eraldada vaid teatavaid suuremaid perioode, mitte aga otseselt sajandeid. Neil juhtudel on pöördutud otsuse tegemisel peamiselt võrdlustele nõude profiili, koostise, ornamendi ja põletusastme alusel. Mõnel määral on abiks juba varem tehtud Tartu keraamika analüüs, samuti naaberlalde linnuste ja linnataoliste asulate võrdlusaines.⁶⁹

Arvestades öeldut, võib kõnesoleva piirkonna asulakihtides eraldada kõigepealt v a r a s t l a a v i t ü ü p i k e d r a k e r a a m i k a t, mille savisegus esineb liiva, kohati üsna jämedateralist liiva. Kolmekihiline (või ka kahekihiline) nõu seinä murrukoht peegeldab keskmist põletusastet (tahvel IX, a-c).⁷⁰ Sellised nõud arvatakse olevat valmistatud aeglaselt pöörleval käsikedral.⁷¹ Antud nõude profiile iseloomustab tugevasti tagasipööratud ülarrant ja lühikese võrikuga kaelaosa, mis läheb üle kumeraks õlaks; nõude nivendi kohal ja õlaosas esineb joon- või lainjatest vöönditest ornament (tahvel VII, b, c, e). Viimane on veetud nõu pinnale tavaliselt terava kepikesega, nagu see on karakterne ka

⁶⁵ TLM, 1096 : 25, 67.

⁶⁶ Samas, 1096 : 41, 69.

⁶⁷ Samas, 1096 : 75, 62.

⁶⁸ Samas, 1096 : 53; vrdl. **Trummal**, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 37, tahv. II, e, f ja g.

⁶⁹ Vt. **Trummal**, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, lk. 41—48.

⁷⁰ TLM, 1096 : 97, 99, 101, 106, 107, 108, 110. Abv. k.: 28, 29, 30, 40, 41, 42, 47, 50, 51, 52, 56, 57.

⁷¹ **E. Nickel**. Der „Alte Markt“ in Magdeburg. *Ergebnisse der archäologischen Stadtkernforschung in Magdeburg*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion Vor- und Frühgeschichte, Bd. 18. Berlin, 1964, S. 108 (edaspidi: **Nickel**).

Novgorodi XI saj. kedrakeraamikale.⁷² Uhe iseloomuliku tunnusena esineb veel ümar äärerant, mille siseserv tavaliselt veidi püstub. Nõude põhi kujutab äralõigatud koonust.

Nõukogude uurijad nimetavad seda tüüpi kedrakeraamikat slaavipäraseks. Ent see ei tähenda nagu mujal taoliselt nõu vorme ja lähest ornamentide ei esineks.⁷³ Huvitavaid andmeid pakub germaani alade vastava perioodi kedrakeraamika kohta E. Nickeli uurimus, kus käsitletakse kogu Ida-Elbe piirkonna joon- ja lainelise ornamendiga keraamikat mitte kui slaavi, vaid germaani tüüpi, ehkki varasemad uurijad ja keraamika tundjad, nagu K. Strauß, E. Schuldt jt., nimetavad seda eranditult slaavi keraamikaks.⁷⁴ E. Nickel põhjendab oma seisukohta loogiliselt. Joon- ja lainjas ornament pole omane mitte ainult slaavlastele. Ta märgib, et see esines juba rooma provintsidest avaridel, samuti mitmetes germaani ja slaavi piirkondades samaaegselt. Germaani linnades leiduv vastav keraamika ei tarvitse olla mõjustatud slaavi omast.⁷⁵ Samas dateerib autor lainelise ornamendiga keraamika leviku germaani aladel 900.—1000. aastani, seega mõnevõrra varasemaks kui senised andmed eelmainitud G. P. Smirnova töös Novgorodi vastava keraamika kohta.

Tartu keraamika senine analüüs näitab, et siin on samuti vanim just joon- ja lainelise ornamendiga kedrakeraamika, mis on kohati ebakorrapärase töötusega (tahvel VII, e, f ja g). Kuna idapoolsete käsitöökeskuste tugev mõju siinses pottsepises on autori poolt varem tõestatud, tundub olevat õigustatud vastavat sinset keraamikat slaavipäraseks nimetada. Tartu linnuse võrdlusandmete kohaselt on eelnimetatud varane kedrakeraamika dateeritud XI saj. I poolde või keskpaika.⁷⁶ Pole põhjust kahelda, et vastavat tüüpi leiud ka all-linna kihtides on samaaegsed. Stratigraafiliselt oli seda võimalik kontrollida Abovjani t. kaevandi põhjakihtides, kus eelnimetatud savinõutükid esinesid vahetult nõrglubja kihi peal. Samasugused leiutingimused iseloomustavad ka Jaani kalmistu kaevandi põhjakihti, eriti AB₁₋₂ ruudustikes. Üksikud fragmendid, mis leiti kõrgemalt, olid sinna sattunud ilmselt kihtide segamisel matustega.

⁷² Г. П. Смирнова, Опыт классификации керамики Древнего Новгорода. МИА, № 55, 1956, Табл.: А, Б, В, Г (tüübid ja kirjeldus). (Edaspidi: Смирнова).

⁷³ Vrdl. nn. slaavi tüüpi keraamika käsitlust Ojamaa hilisviikingiaegsetes kalmetes Marten Stenbergeri uurimuseš „Das Gräberfeld bei Ihre im Kirchspiel Hellvi auf Gotland.“ Der Wikingerzeitliche Abschnitt. Acta archaeologica vol. XXXII, 1961. Kopenhagen, 1962, S. 89 jj., kus ta võrdleb neid D. Shellingi slaavi keraamika käsitlusega Rootsisis.

⁷⁴ Vrdl. Nickel, 107 jt. ja K. Strauß, Schlesische Keramik. Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Strasburg, 1928, S. 6—10 jj.; E. Schuldt, Die slavische Keramik in Mecklenburg, Berlin, 1956.

⁷⁵ Nickel, S. 128.

⁷⁶ Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, joon. 9: a, b, d, g, h, i, k.

Kõnesoleva varase kedrakeraamika hulka kuuluvad tõenäoliselt ka viimastega koos üsna nõrglubjalt 3,5 m sügavuselt leitud, omapärase püstja laia kaelaga ja tasase ülarandiga nõu tükid, mille nivendi kohal oli tugev mõhn-ilustus. Sellest allpool esineb viltuste «kammivajutuste» vöönd, seejärel korrapärane joonvajutus (tahvel VII, a ja IX, d).⁷⁷ Nõu seinapaksus on 0,8 cm. Üks analoogilist tüüpi nõutükke leiti 2,5 m sügavuselt palkpõrandaalusest kihist, kuhu see võis sattuda seoses ehitustöödega.⁷⁸ Sellegi koostises esines jämedateraline liiv, põletusaste oli keskmine. Kammivajutus-ilustus esines otse mõhnal. Selliseid ilustusi kohtab Novgorodis jm. idapoolsetes käsitöökeskustes, kus need ka profiililt on sarnased. Nende kasutuseloleku aega dateeritakse X saj. lõpust XI saj. alguspooleni.⁷⁹

Järgnevalt võib eraldada rida kedrakeraamika leide, mis kuuluvad eeskätt Tartu linnuse ja idapoolsete keskuste võrdlusandmete alusel XII sajandisse.⁸⁰ Viimased võisid aga kasutusele tulla juba eelmisel sajandil. Nende profiil (vt. tahvel IX, e) meenutab nn. linnu kaela, savi-liiva koostis on mõnevõrra peenem eespool kirjeldatud keraamikakoostisest, põletus ei erine peaaegu mitte milleski viimase põletusastmest, valdav on korrapärane joonornament.

Üldiselt on nii XI kui XII saj. edasi püsinud nõude fragmentide hulk suhteliselt vähene. See näitab, et XI saj. asustus vanalinna antud piirkonnas ei olnud veel kuigi intensiivne.

Suurem osa kedrakeraamika leide kuulub XIII—XIV saj. vahemikku. Nii kohtame siin arvatavasti juba XII sajandil tekkinud ja XIII saj. (võimalik, et veel XIV saj. algulgi) edasi püsinud nõuvorme.⁸¹ Endiselt iseloomustab neid liivsavi koostis ja nõu murrukohtki on mõnel veel kolmekihiline, kuid nõude seinad on muutunud tunduvalt õhemaks (0,4—0,5 cm), nõu kaelaosa on teravamalt profileeritud, enamikus püstjalt või laiema kaarena väljapoole hoiduv (tahvel IX, f ja g). Õlaosas esineb harva veel nõrku joonvajutisi, enamikul nõudest aga puudub ornament. Nende kildude suhteline arvukus ja lihtsustunud vorm, kuid kvaliteetsem töötlus, viitavad juba keskaegses Tartus kujunenud massilisemale tootmisele.

Viimati mainitud keraamika tunnused kõnelevad teatavast ülemineku perioodist slaavi keraamikalt uuele, peamiselt germaani läänepoolsetest aladest mõjustatud toodangule. Näiteks püstjalt tagasihoidva laia kaelaga nõu, mille kaela keskosa

⁷⁷ TLM, Abv. k.: 55.

⁷⁸ TLM, Abv. k.: 40.

⁷⁹ Смирнова, tüüp III: B, Г, Д variandid.

⁸⁰ TLM, 1096 : 106; Abv. k.: 40, 41 jt. vrld. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel, joon. g, f, e, m.

⁸¹ TLM, 1096 : 74; Abv. k.: 29, 34, 37; vrld. Trummal, Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, lk. 17—18; joon. 6, 7, 8.

sopistub kergelt väljapoole (tahvel IX, f), meenutab germaani aladel laialt levinud omataolise profiiliga kerakujulisi amforaid.⁸² Idapoolseis leidudes sellised puuduvad. Samal ajal pakub Läti linnataoliste asulate keraamika palju sarnaseid tüüpe, eeskätt Koknese ja Vana-Riia kihtides,⁸³ kus germaani pottsepise mõjud ilmnevad mõnevõrra varem kui Tartus jm. Eesti linnustel (Otepääl, Lõhaveres ja Tallinna all-linnas), kus vastava perioodi leiuvainest esineb.⁸⁴ Rikkalikumalt kohtame aga taolisi slaavi keraamikalt üleminekunähtusi (kasutades Strauße terminoloogiat)⁸⁵ veel Lõuna-Baltikumis, Poola ja Sileesia aladel ning Germaani varakeskaegseis linnades.

Tartu pottsepises võib veelgi leida taolisi näiteid, mida slaavi tüüpide hulgas ei kohta (tahvel X, h ja i näidatud profiilid). Nõu ümar äärerant pöörduv neil kumeralt väljapoole või on vertikaalselt, mõnikord koguni viltuselt ära lõigatud. Neil on kõrge kumer õlaosa ning ka savikoostis on peenemaks muutunud.⁸⁶ Taolised vormid kõnelevad võõrvallutajatega koos Eesti ja Läti aladele ilmunud saksa pottseppadest ja nende toodangu mõjust.

Tartu keskaja pottsepise kõige iseloomulikumate näidetena, mis olid XIV—XVI sajandini laialt kasutusel nii linnusel kui linnas, tuleb märkida tahvil X, j ja k näidatud profiilidega nõusid. Nõu profiili kõige iseloomustavamaks jooneks on ümaralt väljapoole kaarduv äärerant, mis on järsult ära lõigatud. Selle väliserv pöörduv alati allapoole. Need potid on kvalitatiivselt varasemast keraamikast täiesti erineva punase peensavi koostise ja põletusastmega. Viimast tõestab nõuseina tugev kõlisemine. Nõud on valmistatud jalakedral, ilma ornamendita, massiproduktioonina.⁸⁷ Kõik see viitab linnakäsitöö organiseeritud tootmisele. Vähemalt nn. rootsi ajast on mitmeid teisigi andmeid eesti soost pottseppade eksisteerimisest Tartus.⁸⁸

Viimati käsitletud keraamikaga paralleelselt esineb Tartus ka nn. reini keraamikat,⁸⁹ otsene import Läänemaadest. Autor on seda lähemalt juba oma töödes analüüsinud. Autor on lähemalt uurinud ka Tartu leidudes esinevat glasuurpin-

⁸² Vt. Nickel, Tahv. 54 : 9 jt.

⁸³ Autoril oli võimalus tutvuda Läti NSV Ajaloo Instituudi Arheoloogia sektoris A. Stubavsi ja A. Caune juhtimisel Koknese (1965) ja Daugava sadamakail 1970/71. a. toimunud väljakaevamiste materjalidega, mille võrdlusandmeid autor kasutab nimetatud uurijate lahkel loal.

⁸⁴ Vrdl. AI, 4036 : III N 241; III 171; I 461; 4133 : 630, 898, 995, 1029, 1113, 1342.

⁸⁵ Strauß, S. 7—8, tahv. I : I ja Nickel, tahv. 40: f; 39: g, r.

⁸⁶ TLM, 1096: 28, 29, 31, 38; Abv. k.: 9, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 22.

⁸⁷ Vrdl. ka Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil, joon. 9.

⁸⁸ Seeberg-Elverfeldt, lk. 131.

⁸⁹ TLM, 1906: 5, 30, 31, 38, 64, 97, 109, 110; Abv. k.: 17, 25, 27, 36, 37, 38, 48.

naga keraamikat.⁹⁰ Seepärast puudub siinkohal tarvidus neil uuesti peatuda, sest keraamikatüübid kõnesolevais kaevandis on analoogilised. Täiendavalt tuleb aga märkida, et autori poolt varem XIV—XV sajandisse dateeritud tuhmi helehalli pinna, jämedalt töödeldud reini keraamikat esineb näiteks Vana-Riia Daugava kail arvukalt juba XIII saj. kihis.⁹¹ See näitab, et reini keraamikat (veelgi tõenäolisem, et reini savi) imporditi Riiga juba vahetult pärast maa vallutamist. Et ka vaadeldavais Tartu kaevandis seda tüüpi reini keraamikat esineb koos hilise kdrakeraamikaga, siis on võimalik, et see tuli meilgi kasutusele juba enne XIV sajandit.

Väga sarnane nii oma vormilt kui värvuselt on Tartu ja Vana-Riia glasuuritud keraamika. Meie kaevandis esines see ainult tunduvalt vähemais variantides; seda võib öelda ka musta-rohelisega glasuuritud ahjukahlite kohta, mis XVI—XVIII saj. baroki interjööris kõikjal Euroopas domineerisid. Nagu arvavad Riia uurijad,⁹² oli võimalik ka nende kohapealne tootmine Baltikumis. Tartu puhul puuduvad selle kohta otsesed tõendid, ent TLM kogudes esinevad mitmed pottseppade tsunfti pokaalid ja pottsepasellide vasksed tuhataldrikud kinnitavad pottseppade tsunfti olemasolu.⁹³ Ilmselt pidi see teenindama just bürjerite interjööri vajadusi. Ka on leitud üks kahhel Tartu pottseppmeistri Johan Reini (Rehn'i) nimega, dateeritud 1684. a.⁹⁴

Peale keraamika kohtame antud leiuanises vähesel määral muid töö- ja tarbeesemeid. Neist võiks nimetada räni- või liivakivist luisutükke, ühte sulatustiigli fragmenti ja hallist põletatud savist reljeefse joonsüvendiga värtnaketra (tahvel VII, r),⁹⁵ kahte suurt ovaalset raudpannalit (tahvel VII, t) (hoburakmete küljest?) ning paari ebamäärast raudriista fragmenti.⁹⁶

Puuesemeist oli säilinud õhukestest trapetsja kujuga laudadest vitsik (tahvel X, m), mis leiti kalmistu kaevandist 2,7 m sügavuselt koos XII—XIII saj. kdrakeraamikaga.⁹⁷ Tartust on leitud selliseid õige mitmetel kaevamistöodel (Jaani kiriku ümbruses ja Ülikooli tänaval) koos XII—XIII sajandi keraamikaga, neist üks

⁹⁰ TLM, Abv. k.: 5, 10, 19, 22, 24, 26, 31.

⁹¹ A. Caune kaevamisinventar (1970—71) Läti NSV TA AT-s Riias. Vrdl. ka Вилсоне, стр. 124, 130.

⁹² H. Tunzelmann. Die alte einheimische Kachelkunst und die Ofenkacheln im Rigaer Dommuseum. Riga, 1933, S. 31 jj.

⁹³ TLM, «Tartu keskaja linnakäsitöö vitriinis.

⁹⁴ R. Otto. Ueber zwei in Dorpat gefundene steinerne Gebrauchsgegenstände des 16-ten und 17-ten Jahrhunderts. Sitzungsberichte der GEG 1910, Jurjev-Dorpat, 1911, S. 138—147 koos joonisega.

⁹⁵ TLM, 1096: 16, 105; Abv. k.: 56 (tiigli fragm.); vrdl. Saadre-Tarakanova, joon. 6: 11, 12 (samasesug. värtnakeder).

⁹⁶ TLM, 1096: 66; Abv. k.: 35, 45.

⁹⁷ TLM, 1096: 80.

meistrimärgiga treitud taldrik (tahvel X, I ja n). Taolised puunõud on üsna tavalised ka Tallinna all-linna kihtides, Riia vanalinnas, eriti mitmekesiselt on nad esindatud Novgorodi jt. Vana-Vene linnade leiuaineses.⁹⁸

Vitsiku leiusuhted Jaani kiriku kaevandis lubavad sellegi seostada linna-eelse asulaga.

Eeltoodut **kokku võttes** tuleb märkida, et kahe viimase Vana-Tartu väljakaevamise tulemused täiendavad ja täpsustavad nii mõneski küsimuses ja oletuses autori varasemaid seisukohti. Eesti-ala linnade ajaloolise kujunemise käik on toimunud, nagu mujalgi naabruses, vara-feodaalsuhete arengu süvendamise ja feodaalsuhete kinnitumise tulemusena. Tartu kui vanimaid linnalisi keskusi Ida-Baltikumis, on esile kerkinud tänu soodsale looduslik-geograafilisele asendile. Sellele on esmakordselt tähelepanu juhtinud juba H. Moora.⁹⁹ Nagu näitab Tartu linnuse ja all-linna kaevamismaterjal, eeskätt just varase kedrakeraamika levik, on siia keskendunud hiljemalt X—XI saj. künnisel üks olulisi kaubitsemiskeskusi. Kuid sellal ei saanud see olla midagi enam kui eesti ühiskonnas käimasolevate vara-feodaalsuhete arengule vastava kogukonnast eraldunud ladviku, eeskätt kaubitsejate, keskus, aga sellega seoses ka traditsiooniline rahvakogunemise (võimalik, et ka kultuse) koht. Siia alles hakkas pikkamööda kontsentreeruma ka arenenum käsitöö (pottsepis, lihtsam raua- ja pronksisepis). Sellise soodsa sadamakohaga asula kaubanduslikke funktsioone kaitses Toomemäel asetsev linnus.

Kui veel kord heita pilk uuritud leiuainesele (Magasini, Abov-jani, Ülikooli tänavalt ja Tartu linnusele), samal ajal silmas pidades, et puudub linnatsentrumit iseloomustav materjal, veendume siiski, et Tartus ei olnud veel XI saj. kuni XIII saj. algupooleni välja kujunenud rauasepises, hõbeda- ja pronksitöötlimes linnatüüpi käsitöö arengutaset nagu seda kohtame ükskõik millises sama perioodi feodaalsüsteemi käsitöökeskuses, varakeskaegses linnas. Ainuüksi Novgorodi ühe kvartali (Kuzmodemjanskaja ja Holopi-Velikaja t.) väljakaevatud käsitööproduktioon — rauast, terasest, värvilistest metallidest, puust jm. instrumentide ja meistritöökodade leiud, rääkimata käsitöötoodangust,¹⁰⁰ peegeldab võrratult sügavamat spetsialiseerumist. Ka teiste Vana-Vene linnade uurijad on viimasel ajal hakanud järjest diferentseeritumalt arvestama käsitöö linnalise iseloomu kujunemist kui määravat tegurit asula linnaks kujune-

⁹⁸ Vrdl. Saadre-Tarakanova, joon. 8: 2, 3, 10: Вилсоне, стр. 127; Засурцев, Новгород, открытый археологами, М., 1967, стр. 20 и след.

⁹⁹ H. Moora, A propos de la fondation de Tartu. OES AR, 1933. Tartu. 1935, lk. 186—201.

¹⁰⁰ В. А. Колчин, К итогам работ новгородской археологической экспедиции (1951—1962). КСИА, вып. 99, М., 1964, стр. 10—11 и след.

misel.¹⁰¹ Nagu sissejuhatuses märgitud, on selles suhtes veelgi täpsemad kriteeriumid välja töötatud Poola ja Germaani linnade tuntud uurijate poolt. Esiplaanile kerkivad sellised sotsiaalmajandusliku iseloomuga näitajad nagu linnaelanike «mitteagraarne» (linnaeline) tegevus, linna reeglipärane planeerimine, asustuse tihedus, püsivate turgude olemasolu, kindlustusehituste iseloom jne.¹⁰²

Nimetatud kriteeriumide valguses paistab Tartu kaubitsemiskohas tekkinud asula alles linnaeelse e. algetapina. Ühes oma viimases kirjutises juhtis H. Moora veenvalt uurijate tähelepanu sellele, et eesti hõimude käsitöömeistrite metallitöötlemise ja juveliirkunsti oskus ei küündinud veel kaugemale kitsast kohalikust käsitööst, nimetades seda talupoja käsitöö astmeks.¹⁰³ Just niisugust arengutaset, väljakujunemata tööjaotuse ja ühekülgse tootmisega, peegeldavad Tartu XI—XII saj. leiud. Kujukaks näiteks on kasvõi puutöötlemine, milles eestlastel on väga vanu traditsioone ja ka arvukaid puunõude leide, osalt isegi meistrimärkidega, nagu eespool näidatud. Kuid puuseppmeistrite diferentseerumine, töötluise ühekülgne iseloom ja tootmise mastaabid ei vasta sellal veel linnakäsitöö tasemele nagu me seda taas kõige lähema naaberlinna Novgorodi või teiste lõuna pool asuvate varakeskaegsete linnade, nagu Volini, Szczecini, Krakowi jt., XI—XII saj. leidude vahendusel tunneme.¹⁰⁴

Viimatimainitud linnade puhul kohtame veel üht väga olulist linna funktsioone iseloomustavat nähtust, s. o. linna või ka feodaalse linnuse kindlustuse keerukas ehituskonstruksioon, mis aga Tartu linnusel tollal ei erinenud peaaegu mitte milleski teiste Eesti maalinnuste (Otepää, Lõhavere jt.) kaitseehituste iseloomust.

Nii ei ole mitte juhus, et ürikuist tunneme Tartut kui linna mõistele vastavat terminit («civitas») alles XIII saj. keskpaigast alates — viimast tõlgendab R. Kenkmaa 1248. a. ürikanndmete alusel linna tähenduses ning mitmed uurijad omistavad sellega seoses Tartule esmakordselt linnaõiguse saamise.¹⁰⁵ Vene kroonika XI saj. I poolel kohatud termin «град» on ammu leidnud nii nõukogude kui välismaiste uurijate poolt diferentseeritud tõlgen-

¹⁰¹ Ф. Д. Гуревич, О времени возникновения городов на территории Белоруссии. *Studia archaeologica in memoriam Nagri Mooga*. Таллинн, 1970, стр. 69—73. Vt. ka Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт, Археологическое изучение древнерусского города. КСИА: 96, М., 1963, стр. 15 jj.

¹⁰² W. Hensel, *Anlänge der Städte bei den Ost- und Westslawen*. Bautzen, 1967, S. 29—32. L. Leciejewicz, *Zur Entwicklung des westpommerschen Städtewesens in frühen Mittelalter*. Siedlung, Burg und Stadt. Berlin, 1969, S. 161—163.

¹⁰³ H. Moora, H. Ligi, *Baltimaade rahvaste majandus ja ühiskondlik kord XIII saj. algul*. Tartu, 1969, lk. 9 jj.

¹⁰⁴ Колчин, стр. 8—10; Leciejewicz, S. 162 jj.

¹⁰⁵ H. Kruus, *Eesti ajalugu II*. Tartu, 1937, lk. 89 (R. Kenkmaa artikkel «Linnad ja linnakaubandus»).

damist, enamasti linnuse tähenduses. Tartu puhul on ka käesoleva töö autor näidanud oma varasemais kirjutistes, et kroonika väljend «постави град» tähendas vallutatud eestlaste maalinnuse kohale uue linnuse püstitamist Vene vürsti poolt.¹⁰⁶

Samas ei teki aga kahtlust, et XI—XIII saj. algupooleni toimunud nn. linnaeelse etapi areng peagi ka Tartu tõelise linna kujunemiseni oleks viinud. Ent uue sotsiaal-poliitilise situatsiooni teke Ida-Baltikumis — võõrvõimude sissetung — takistas selle protsessi kulgu ning linn sai oma kivimüüride, turu ja linnaõigusega välja kujuneda alles võõra võimu ajal feodaalrežiimi kehtestamisega.

Järgnevate sajandite käsitööproduksioon, nagu eelnevas näidatud, on muutunud oma iseloomult (XIII—XIV saj. kedra-keramikas uus kvaliteet, XIV—XVI saj. mitmesuguse otstarbega reini keramikas ja glasuurpinnaga nõude kasutusele tulek, ahjukahlite kasutamine). Seda soodustas käsitöölise ja kaupmeeste organisatsioonide teke ning kaugkaubanduse areng Hansa linnade võrgus. Eespool selgus ka, et suur osa meistreid Tartus olid kohalikud. Nad võisid töötada ka väljaspool tsunfti ning sajanõude vältel tootsid «talurahvahõbedat» eeskätt lihtrahvale. Seda massitoodanguna produtseerides (hõbesõled, pronksist ehted, sõrmused, helmekeed jne.) ning müües, soodustasid nad pikkamööda linnakultuuri sattumist maale. Sellega ühtlasi kandus sinna, nagu näitas mitmete linnatoodete (hõbe- ja pronksehete) leidumine maal, ka uusi kultuurielemente (uute kunstistiilide sugemeid lill-ornamendi levikus, ristiusu sümboolikas jne.). Need segunesid sageli märkamatult paganlusaegsete traditsioonidega või vana ornamenti motiividega, neid omandasid peamiselt jõukamad. Pärisorjusse surutud talupojad ammutasid endiselt elujõudu paganlusaegsetest tavadest. Need püsisid veel XVI—XVIII sajandini.

Kahjuks ei võimalda kõnesolev leiuväine teha sügavamaid järeldusi linna sotsiaalmajanduslike arengunähtuste, eeskätt elanikkonna sotsiaalse ja käsitöölase diferentseerumise kohta. Ka linna planeerimine kaubitsemiskeskusega seotud asulast ülekasvamisel, turu asukoha ja selle iseloomu väljaselgitamine ning veel mitmed teised linna majandusgeograafiaga seotud küsimused vajaksid tulevikus uusi kaevamisandmeid.

---

¹⁰⁶ В. К. Труммал, Археологические раскопки в Тарту и поход князя Яро-слава в 1030 году. «Советская археология», т. 2, 1971, I к., стр. 167—268.

К ИССЛЕДОВАНИЮ АРХЕОЛОГИИ ДРЕВНЕГО ТАРТУ

В. К. Труммал

Резюме

К исследованиям городища Тарту (1956—1960 гг.) и древнего города на ул. Магазины (1966 г.) прибавились новые раскопки 1969 года на территории средневекового кладбища около Ивановской церкви (ул. Юликооли). Затем в 1970 году раскопки продолжались во дворе по ул. Абовяна, 8.

Оба последние участки раскопок находятся ≈ 200 м друг от друга в северо-западной части нижнего города (рис. 1). Площади этих раскопок связаны природно с речной поймой р. Эмайги, где в течение столетий на материке — мергеле отложился довольно толстый (3,5—5 м) культурный слой. Толщина напластований раскопа Ивановской церкви немного меньше (2,5—2,8 м), чем во дворе по ул. Абовяна (3,5 м). Хотя размеры раскопанной площади очень ограничены (260 м²), раскопки дали все же ряд новых данных о характере и сложении культурного слоя города. Многочисленный подъемный материал позволяет также уточнить некоторые предположения автора, сделанные на основе более ранних исследований.

Раскопки на кладбище (также письменные источники) показывают, что оно было основано сразу же после постройки церкви — одного из лучших примеров готики Восточной Прибалтики, т. е. на рубеже XIII—XIV вв., и существовало как кладбище вплоть до конца XVIII века.

При раскопках можно было определить 4 отдельных комплекса подъемного материала:

1) В верхних слоях песка и разного строительного мусора (до 0,80 м) были найдены перемешанные погребения (скелеты, черепа), относящиеся, по-видимому, к XVIII веку.

2) II горизонт погребений (рис. 2) содержал (в гл. 0,80—1,60 м) многие могилы — скелеты в деревянных, с очень плохой сохранностью ящиках вместе с разнообразным погребальным инвентарем (табл. I). Монеты датируют данный горизонт XVI—XVII веками.

3) В III горизонте (в 1,60—2,80 м) хорошо сохранились могильные ящики из сосновых досок (рис. 3), однако, сохранность скелетов очень неважная, полностью отсутствовал погребальный инвентарь (табл. II). По стратиграфии предполагается, что этот последний горизонт связан с христианскими погребениями XIV—XV вв.

4) При исследовании Ивановской церкви (в 1960-ых годах), под бревенчатым настилом, на котором построена церковь, были обнаружены также некоторые погребения. По всей вероятности они древнее церкви и вполне возможна их связь с ранним городским поселением.

К той же группе находок принадлежат и многие фрагменты гончарной посуды (табл. VII: e, f, k), некоторые точильные камни (табл. VII: p), глиняная пряслица (табл. VII: г), доски деревянной посуды (табл. X: 1, п) и т. д., полученные в западной части кладбищенского раскопа. Эти находки были сделаны в нижнем напластовании III горизонта, состоящего из тонкого слоя гумуса и глины, отложившихся на материке. Последняя часть культурного слоя связывается с ранним городским поселением XI—XII вв.

Главным образом такого же происхождения были находки из раскопок на ул. Абовяна, 8. Верхние отложения культурного слоя (в 0,50—2,20 м) сохранили здесь интенсивные следы строительной деятельности XVI—XVIII вв. (рис. 4; табл. IV). Были обнаружены и остатки каменного фундамента (в 2,50 м) одного кирпичного здания, по-видимому, бывшего дома маленькой гильдии (XIV—XVI вв.), на участке которого располагался данный участок. Были открыты и фрагменты рейнской керамики и полированной посуды XVI—XVIII вв.

По мере продвижения в глубь напластования становились глинистее и темнее. На глубине 2,20—2,30 м показались остатки бревенчатого пола, по всей вероятности, одного из помещений хозяйственного характера (рис. 6). По стратиграфии его можно датировать XIV—XV веками.

В самом нижнем горизонте раскопа (в 2,5—3,5 м), находящемся на материке, обнаружился культурный слой аналогичного характера с поселением вышеописанного раскопа. Насыщенность разными органическими веществами (зола, рыбы кости и чешуя и т. д.) была здесь еще интенсивнее, было найдено и гораздо больше фрагментов гончарной керамики XI—XII вв. (в том числе некоторые лепные, см. табл. VII: d).

Итак, подъемный материал данных раскопок разного происхождения: 1) могильный инвентарь и 2) находки раннего городского поселения и средневекового города.

Первую категорию находок характеризуют монеты с XI по XVII вв., указанные на табл. III (табл. XI: g-к). Большинство из них шведские оры, которые составляют могильный инвентарь, по-видимому, простых солдат — знак подчиненности к королевству. Разные киллинги рассказывают о торговле Гарту в системе Ганзейского союза. Найденные в могилах монеты и украшения, относящиеся к концу XV века, указывают на то, что более ранние погребения (XIV—XV вв.), которые лишены инвентаря, были подчинены строгим запретам христианской религии.

Более поздние времена с феодальными войнами и междоусобицами способствовали, по-видимому, возрождению среди простого народа древних языческих традиций. Это подтверждается монетами и многими украшениями, найденными в могилах

XVI—XVII вв. Среди них различные **шейные украшения**, например, серебряный круговой крест (вроде крестиков) с петлей, который носили на шее (табл. VIII: e). На нем нацарапан текст, содержание которого связано с Дорпатом. По своей символике (четырёхгранный ажурный крест как символ церкви), а также по стратиграфии он принадлежит к XVI веку.

Ромбовидная (на основе креста) подвеска из бронзы (табл. IX: k) относится к бусинному ожерелью (найжены были и мелкие желтые бусины), которое датируется шведской монетой XVII века.

Остальные бусы были из синей или светлой стеклянной смеси, грубо обработанные (табл. IX: l, n), похожие на другие крестьянские украшения всей феодальной эпохи.

Среди **нагрудных украшений** были представлены и самые древние типы фибул — бронзовые подковообразные фибулы, форма и обработка дуги имитирует такие же фибулы XI—XIII вв. (табл. X: o, p). Здесь они датируются XV—XVII веками. Имеются и некоторые дисковидные фибулы того же времени из смеси меди с цинком. Одни простые, без орнамента (табл. IX: j), другие украшены циркульными кругами и чеканкой (табл. VIII: d) — оба мотива известны как языческие символы прошлого.

Более нарядные среди последних — широкие серебряные дисковидные пряжки (табл. VIII: a-c), которые украшены гравированным растительным орнаментом, характерным для барокко XVI века. Края диска у них иногда обработаны тиснением (табл. VIII: b). Последние серебряные украшения обозначают могилы более богатых женщин города, однако, изготовлены они местными мастерами крестьянского происхождения, которые работали в Тарту, по-видимому, вне ремесленных цехов.

Среди украшений есть еще 3 экз. сердцевидных фибул из бронзы (табл. VIII: f-f₂), которые известны на территории Эстонии с XIII по XVII вв. Одна из них была покрыта эмалью. Все три экземпляра кажутся работой одного мастера. Были найдены и перстни из бронзы (табл. X: g) в могилах XVI—XVII вв., а также некоторые предметы домашнего обихода — 3 железных ножа, 2 медные пряжки, 9 медных пуговиц, остатки шерстяной ткани (верхней одежды солдат), фрагменты бродячего кружева и т. д. (табл. IX: h, i, m, o). Это могилы простого крестьянства с несколькими исключениями (серебряные украшения, кружева и т. д.)

Вторая категория находок — керамика, полученная из слоев городского поселения, очень похожа по своему составу глины, форме и орнаменту на керамику, ранее уже известную из городища и раскопок города по ул. Магазины. Характеристика данной керамики сделана автором в его статьях, указанных здесь в библиографии. Лишь некоторые исключения из рас-

Tabel 1.
Luustükud 0,70 cm süg. DE₁-s rindudes.

Tahvel II.
Luustik DE₃ ruudus, esiplaanil kividega vooderdatud ristiauk.

Tahvel III.

Üleval — luustike jäänustega männilaudadest kirstud kævandi O-küljel.
 All — esiplaanil lapsekirst — puutüvest õõnestatud küna.

a

b

Tahvel IV.
Abovjani t. kaevandi profiil ON-küljel; a— allpool raudkividest vundamendi
joont.

Tahvel V.

Abovjani t. kaevandi SO-külje profiil tervikuna, kaevandi põhjas nõrglubja kihti rammitud puuvaiaid 3,5 m sügavusel.

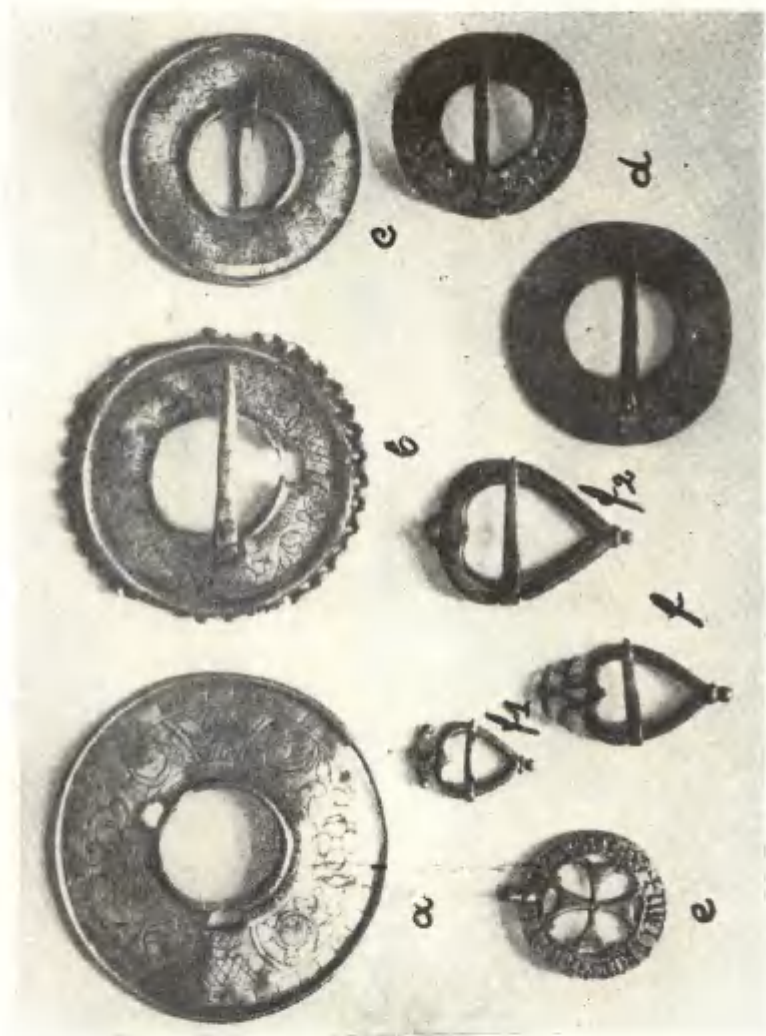
Tahtvel VI

Ahoylanti 1. kaevandi SW-külje profiil, näha kuni paljupõrandajäämuste kihtini 2,2 m süg.

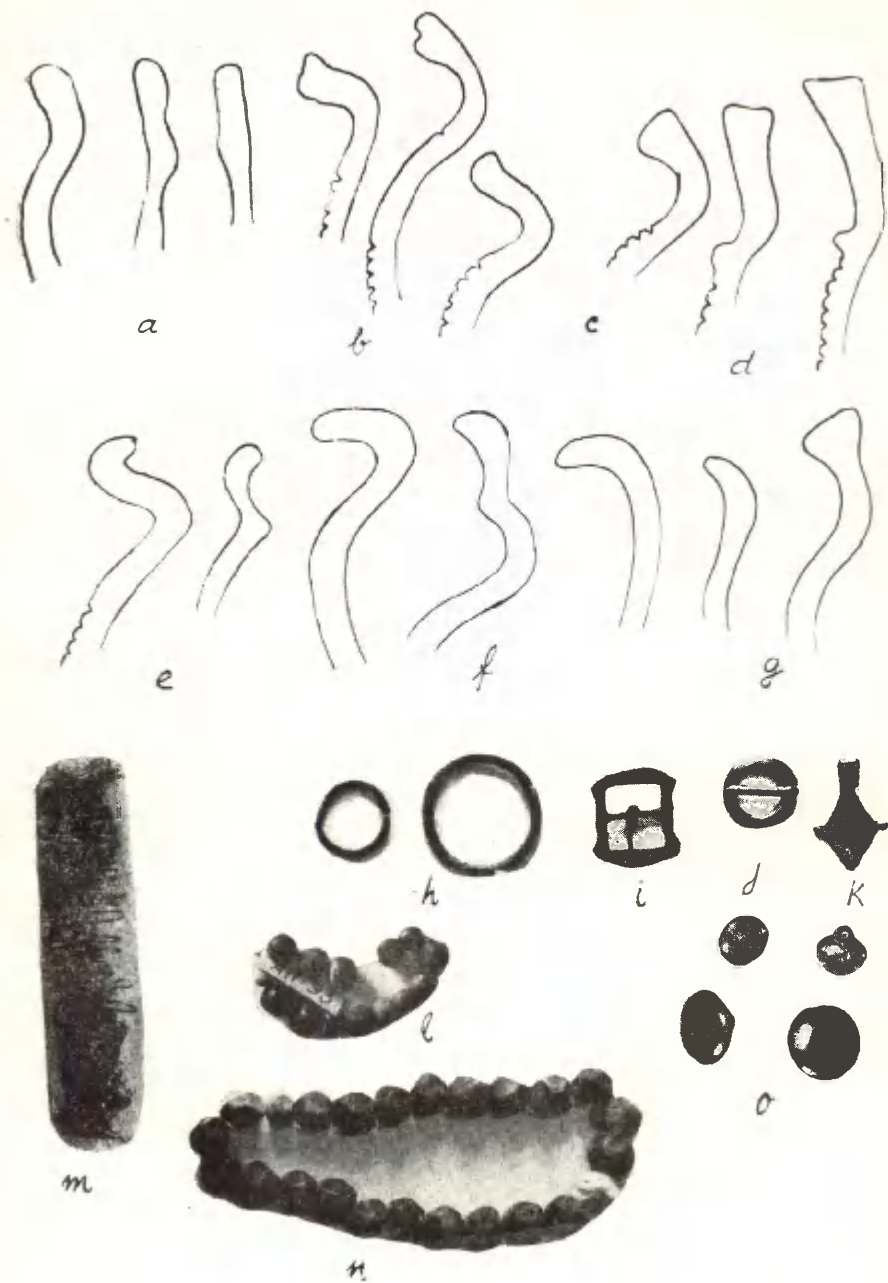
Tahvel VII.

a — n — kedrakeraamika; d — käsitsikeraamika; o — kivikirve kannaos; p — luisku ktk.; r — värtnakeder; t — raudpännal; s — raudnuga.

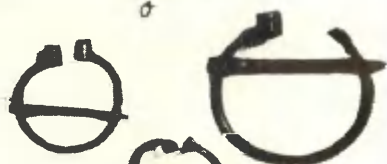
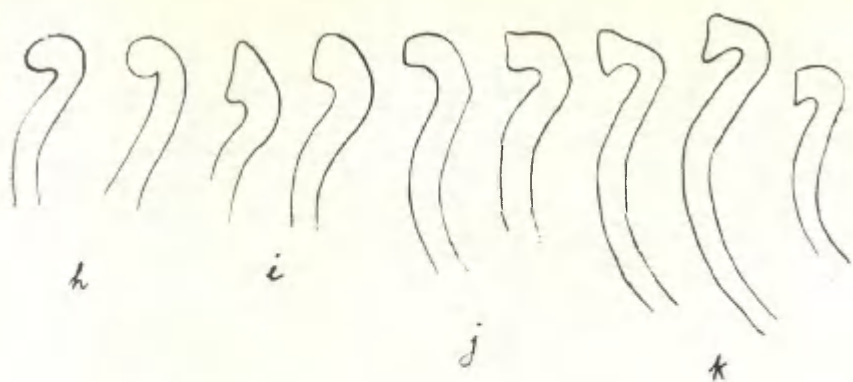
T a h v e l VIII.

a — c — hõbedast ketassõled; d — tombakplekist kaarsõled; e — hõbedast rõn-
 garist; f — kolm pronksist südamekujuulist sõlge.

Tahvel IX.

a—d — varase slaavi tüüpi kedrakeraamika profiile (XI s.); e — kedrakeraamika profiile (XII s.); f—g — kedrakeraamika profiile (XIII—XIV s.); h — pronksrõngas; i — pronkspannal; j — vitssõlg; k — pronksripats; l, n — klaas-helmeid; m — brokaatpitsi tükk; o — vasknööpe.

Tahvel X.

h—k — kedrakeraamika profiile XIV—XV sajandist; l—n — puunõude näidiseid; o—p — hoburaudsõled; r — hõbe- ja pronkssõrmused.

Tahvel XI.
 g — Rootsi öörid; l, h — Tallinna ja Riia killingid; i — Tartu piiskopi brak-
 teaat; k — Kölni denaari jäljendav soestis.

смаатриваемых последних раскопок дополняют преждеобработанную классификацию тартуской керамики. Фрагменты гончарной керамики славянского типа XI века (табл. IX: a, b, c), найденные на глубине 3,20—3,50 м и типы XI—XII вв. (табл. VII: a, c, e, f, h) представлены относительно малочисленно. Это показывает, что данная городская территория в XI веке была редко заселена.

Большинство фрагментов гончарной керамики принадлежит к XIII—XIV вв., т. е. к переходному периоду от славянской к германским типам (табл. IX: f, g; X: h, i), характерным для более южных территорий германского ареала.

Керамическое производство тартуских мастеров XIV—XV вв. богаче всего, это качественно отличающаяся от прежних типов посуда из красной глины, с сильным обжигом, с высокими плечами (табл. X: j, k). Параллельно с ними существует и рейнская керамика. Относительно мало было найдено полированной керамики и изразцов XVI—XVIII вв., также как и остальных предметов обихода и орудий, которые были названы выше.

Из вышесказанного следует, что в Тарту городское поселение возникло, по-видимому, на грани X—XI вв. Однако, по мнению автора, оно не могло быть ничем иным, как местом торжища верхушки, традиционного собрания народа на перекрестке материков и водных путей (может быть и центр культа), соответствующего общему уровню развития раннефеодальных отношений здешнего населения. Постепенно Тарту стал и центром более развитого ремесла и торговли, характеризующих его в средневековье. Археологический материал городища и городских слоев XI—XII вв. убежденно показывает, что ремесло, в особенности кузнечное и ювелирное производство, не достигло здесь еще уровня ремесла городского типа, вроде Новгорода и др. раннефеодальных городов соседних стран. Это была первая стадия, начальный этап города, где отсутствовали еще главные признаки настоящего развитого города. Последние, как известно по письменным и вышеуказанным археологическим источникам, сложились в Тарту лишь с установлением феодальных отношений начиная с середины XIII века.

ZUR FORSCHUNG DER GESCHICHTE VON ALT-TARTU

V. Trummal

Zusammenfassung

Zur Untersuchung der Burg von Tartu (Ausgrabungen 1956—1960) und der Altstadt (Ausgrabungen in der Magazinstraße 1966) wurden im Jahre 1969 unter der Leitung des Verfassers neue Ausgrabungen auf der mittelalterlichen Begräbnisstätte bei

der Johanniskirche durchgeführt. Im Sommer 1970 wurden die Untersuchungen auf dem Hof eines Gebäudes Abovjanstraße 8 fortgesetzt.

Die beiden Ausgrabungsplätze befanden sich, ungefähr 200 m voneinander entfernt, im nord-westlichen Teil der Tartuer Altstadt (Abb. 1), die landschaftlich mit der urzeitlichen Auwiese des Flusses Emajõgi verbunden ist. Jahrtausende betrug hier die Mächtigkeit der Kulturschicht 2,5—3,5 m. Obwohl die Fläche der Ausgrabungen verhältnismäßig gering ist (260 m²), boten diese Forschungsarbeiten doch viele neue Angaben sowohl über die Gestaltung der Kulturschicht der Stadt, als auch zur Erklärung deren Beschaffenheit.

Das zahlreiche Fundmaterial gestattet es, mehrere frühere Standpunkte des Verfassers über die Entstehung der Stadt Tartu zu präzisieren.

Die Untersuchungen auf dem Begräbnisplatze (sowie schriftliche Quellen) haben gezeigt, daß der letztere sofort nach der Errichtung der Johanniskirche (also um die Wende des XIII. Jh.) angelegt wurde, und daß er als Begräbnisstätte bis zur Ende des XVIII. Jh. existiert hatte.

Im Fundstoff der Ausgrabungen des Begräbnisplatzes kann man 4 Fundkomplexe unterscheiden:

1) In der oberen, aus Sand und verschiedenen Bauresten bestehenden Schicht der Ausgrabungen fand man viele miteinander vermischte Bestattungen (Skelette und Schädel), die wahrscheinlich aus dem XVIII. Jh. stammen.

2) Der zweite Horizont der Bestattungen (0,80—1,60 m) enthielt eine Reihe von Gräbern — schlecht erhaltene Skelette mit verschiedenen Beigaben in Holzkisten (Abb. 2). Nach den Münzen kann man den genannten Horizont (Tab. I) mit dem XVI. und XVII. Jh. datieren.

3) Im dritten Horizont (1,60—2,80 m) waren die aus Kieferbrettern gezimmerten Kisten ganz unversehrt geblieben (Abb. 3), dagegen waren aber die Skelette am meisten zerfallen. Es fehlten auch vollständig Beigaben (Tab. II). Mit Hilfe der Stratigraphie ist es möglich, diesen letzten Horizont mit den christlichen Bestattungen des XIV. und XV. Jh. in Zusammenhang zu bringen.

4) Bei den Forschungsarbeiten in der Johanniskirche (in den 60er Jahren) wurde unter den Holzflößen — auf denen die Kirche gebaut ist, eine Reihe von Bestattungen festgestellt. Die letzten gehören bei aller Wahrscheinlichkeit zu der frühen stadtähnlichen Siedlung.

Zu dieser Fundgruppe gehören auch die vom Westteil der Ausgrabungen der Begräbnisstätte entstammenden Bruchstücke der auf der Töpferscheibe gearbeitete Keramik slawischer Prägung (Tafel VII: e, f, k) und manche Gebrauchsgegenstände aus Stein (Tafel VII: o, p.), ein Spinnwirtel aus Lehm (Tafel X:

l-n) usw. Diese Funde stammen aus dem tiefsten Teil des III. Horizonts (2,5—2,8 m), aus der von Humus und Lehm vermischten Schicht, die unmittelbar auf dem unberührten Grund (Mergel) lag. Die letztgenannte ist direkt mit derselben frühstädtlichen Siedlung des XI. und XII. Jh. verbunden.

Genau derselben Prägung war der größte Teil des Fundmaterials der Ausgrabungen der Abovjanstraße. Der obere Teil der Kulturschicht (0,50—2,20 m) zeigte verschiedene Spuren der Bautätigkeit im XVI. bis XVIII. Jh. In der Tiefe von 2,5 m wurden die Überreste des Steinfundaments eines Ziegelgebäudes ans Tageslicht gebracht (Abb. 4), die vermutlich zum Gebäude der Kleinen Gilde (zur „Gildstube“) aus dem XIV. bis XVI. Jh. gehören. Der genannte Ausgrabungsplatz befand sich nach den Quellenurkunden auf dem ehemaligen Grundstück der Kleinen Gilde. Neben den Bauresten traf man auch auf einige Fragmente des rheinischen Steinzeugs aus dem XIV. Jh., sowie auf wenige Bruchstücke der Keramik mit glasierter Innenfläche aus dem XVI. und XVIII. Jh.

In den tieferen Schichten (2,20—2,30) der Ausgrabungen entdeckte man die Überreste eines Fußbodens aus dünnen Kiefernbalen (Abb. 6), die wahrscheinlich von einem Haushaltsgebäude aus dem XIV. und XV. Jh. stammen.

* In der Tiefe von 2,5—3,5 m entdeckte man eine Kulturschicht, die in wesentlichen Zügen der durch die obenbeschriebenen Ausgrabungen bei der Johanniskirche freigelegten Kulturschicht ähnelte, die aus Humus und verschiedenen organischen Stoffen (Asche, Gräten, Schuppen usw.) bestand und unmittelbar auf der Mergelschicht lag.

Wie es aus der Lage des Fundmaterials ersichtlich ist, unterscheiden sich die Funde ihrer Herkunft nach: es gibt 1) Grabbeigaben und 2) mit der frühen stadähnlichen Siedlung und der mittelalterlichen Stadt in Verbindung stehende Gebrauchsgegenstände, insbesondere Keramik.

Von den Grabbeigaben seien hier erstens die Münzen aus dem XI. bis XVII. Jh. genannt (Tab. III). Meistens sind es schwedische Ören, die vermutlich armen Soldaten als Zeichen der Subordination dem Königreich beigegeben sind. Die übrigen Killinge erzählen aber von den Handelsverbindungen von Tartu im System der Hanse. Das Beigeben der Münzen und Schmucksachen erst seit dem Ende des XV. Jh. weist darauf hin, daß die früheren Bestattungen (XIV.—XV. Jh.) ohne Beigaben den strengen Gebräuchen der christlichen Religion untergeordnet waren.

Die spätere schwere Epoche des Feudalismus mit ihren Kriegen und Feindschaften erinnerte wahrscheinlich die unteren Volksschichten wieder an die alten Bräuche des Heidentums. Das kann man aus den reichhaltigen Beigaben der Bestattungen des

XVI. und XVII. Jh. schließen. Unter den letzteren findet man verschiedenen Halsschmuck, zum Beispiel einen runden Kreuz-Anhänger mit einer Öse aus Silber (Tafel VIII: e), der anscheinend so wie gewöhnliche Halsbrakteaten getragen wurde. Am Rande des Anhängers gibt es eine Inschrift, deren Inhalt es gestattet, das Schmuckstück mit Dorpat in Verbindung zu bringen. Nach seiner Symbolik (das vierkantige Kreuz als Kirchensymbol) und der Fundlage gehört der Anhänger ins XVI. Jh.

Ein rhombischer Anhänger aus Bronzeblech (Taf. IX: k) dürfte von der Halskette stammen, von der auch einige kleine gelbe Glasperlen herrühren. Die übrigen Perlen aus blauer und weißlicher glasartiger Masse sind grob gearbeitet (Taf. IX: l, n) und ähneln vollständig den anderen estnischen Bauernschmucksachen der Feudalepoche.

Neben dem Halsschmuck seien einige Fibeltypen erwähnt, die nach der Form des Bügels und der Ornamentik beinahe den früheren Fibeln der jüngeren Eisenzeit ähneln. Die in den Beigaben enthaltenen 5 Hufeisenfibeln (Taf. X: o-p) gleichen in ihrer Bügelverzierung und ihren Endknöpfen den Hufeisenfibeln des XI. bis XIII. Jh., hier aber stellen sie eine etwas degenerierte Form dar und dürften nach der Fundlage aus dem XVI. bis XVIII. Jh. stammen.

Aus derselben Zeit datieren auch eine Reihe von Stab- und Scheibefibeln aus „Rotgolddraht“ (Metallmischung aus Kupfer und Zink), einige von ihnen sind mit punktierten Ringen und Kerben ornamentiert (Tafel VIII: d). Zu einem prächtigeren Brustschmuck gehören 3 runde, leichtgewölbte, mit Pflanzenornament verzierte Scheibefibeln aus Silberblech (Tafel VIII: a-c). Als Vorbild hat hier offenbar das Barockornament aus dem XVI. Jh. gedient, das ähnliche Verzierungsmotive aufweist.

Die in den letztgenannten Frauenbestattungen gefundenen Fibeln zeigen von einem relativen Wohlstand der Bestatteten. Doch sind solche Silbersachen (in Urkunden „Bauernsilber“ genannt) von den örtlichen Meistern bäuerlicher Herkunft, die nach einigen Angaben in Tartu außerhalb der Zunft arbeiten konnten, hergestellt worden.

Unter den Schmucksachen sind noch 3 Ex. von herzförmigen Fibeln aus Bronze (Tafel VIII: f) vertreten, die nach der Fundlage ins XVII. Jh. gehören. Von den übrigen Beigaben seien hier noch einige silberne und bronzene Fingerringe (Tafel X: r), sowie auch einige Gebrauchsgegenstände und Textilfragmente (Tafel IX: h, i, o, m) genannt.

Die zweite Fundgruppe — die aus den oben behandelten Ausgrabungen stammende Keramik weist ihrer Tonbeschaffenheit, Form und Ornamentik nach sehr ähnliche Parallelen zu den Funden der früheren Ausgrabungen der Burg und der Altstadt

von Tartu auf. Die Klassifizierung dieser Tartuer Keramik ist vom Verfasser schon früher in seinen beiden obenerwähnten Aufsätzen angeführt. Die letztbehandelten Keramikfunde, exkl. weniger Ausnahmen, sind von demselben Typus.

Auf der Scheibe angefertigte Tongefäße slawischer Prägung des XI. Jh. und des IX.—XII. Jh. (Tafel IX: a, b, c; Tafel VII: a, c, e, f, h) gibt es relativ wenig. Es zeugt davon, daß der betrachtete Stadtteil im XI. Jh. noch verhältnismäßig dünn besiedelt war.

Die meisten Fragmente der auf der Scheibe hergestellten Keramik gehören ins XIII. und XIV. Jh., d. h. in die Übergansperiode von der Keramik slawischer Prägung zur Keramik germanischer Herkunft (Tafel IX: f, g; X: h, i), deren Analogien an verschiedenen Orten des germanischen Areals anzutreffen sind.

Der Großteil der Töpferproduktion der örtlichen Meister ist im XIV. und XV. Jh. vertreten. Sie zeigt eine qualitative Veränderung: die Gefäße haben hochgewölbte Achseln, sie sind aus roter Feintonmasse und mit sehr hartem Brand (Tafel X: j-k). Gleichzeitig mit dieser Keramik fand auch rheinisches Steinzeug, dessen älteste Beispiele in Tartu schon im XIII. Jh. anzutreffen sind, Verwendung. Die Keramik mit der glasierten Innenfläche und die Ofenkacheln, sowie verschiedene Gebrauchsgeräte waren im betrachteten Inventar in ziemlich geringem Maße vertreten.

Zusammenfassend kann man sagen, daß sich in Tartu wegen seiner günstigen Lage an der Kreuzung wichtiger Wasser- und Landwege höchstens gegen Ende oder um die Wende des XI. Jh. ein Handelszentrum der Oberschicht und ein traditioneller Versammlungsort des Volkes entwickelte. Nach der Meinung des Verfassers dürfte es nur eine frühe Vorstufe der Stadt sein, was dem Entwicklungsstand der sozialökonomischen, d. h. der frühfeudalen Verhältnisse hiesiger Stämme völlig entsprach. Das Fundmaterial der Burg und der Altstadt des XI. und XIII. Jh. überzeugt uns davon, daß die Handwerksproduktion, besonders die Juvelierkunst und Metallbearbeitung die Stufe des städtischen Handwerks so wie es für Novgorod und andere frühmittelalterliche Städte kennzeichnend war, noch nicht erreicht hatte. Es überstieg noch nicht das begrenzte Niveau der örtlichen Handwerksmeister. Es fehlten damals auch die anderen wesentlichen Kennzeichen der entwickelten Stadt. Im weiteren, wie es aus dem mittelalterlichen archäologischen Fundstoff des XIII. und XIV. Jh. hervorgeht, bildete sich in Tartu ein wirklich städtisches Handwerks- und Handelszentrum mit vertiefter gesellschaftlicher Arbeitsteilung. Auch nach Quellenberichten haben wir allen Grund zur Annahme, daß die Herausbildung der Stadt von Tartu zusammen mit Befestigung der feudalen Verhältnisse nur seit der Mitte des XIII. Jh. stattfand.